

HALİL B. AHMED'İN KİTABÜ'L-AYN'DA HADİSLE İSTİŞHADI

İBRAHİM YILGINER

(Yüksek Lisans Tezi)

Eskişehir, 2021

HALİL B. AHMED'İN KİTABÜ'L-AYN'DA HADİSLE İSTİŞHADI

İBRAHİM YILGINER

T.C.

Eskişehir Osmangazi Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü

Temel İslam Bilimler Anabilim Dalı

Hadis Bilim Dalı

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Eskişehir, 2021

Ek2:JüriÜyelerininOnaySayfası

T.C.

**ESKİŞEHİR OSMANGAZİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTİSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE**

İbrahim Yılgıner tarafından hazırlanan “Halil B. Ahmed’in Kitâbü'l-ayn'da Hadisle İstişhadı” başlıklı bu çalışma ..... tarihinde Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Yönetmeliğinin ilgili maddesi uyarınca yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak, Jürimiz tarafından Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı Hadis Bilim Dalında Yüksek Lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan .....

Akademik Ünvanı ve Adı Soyadı

Üye .....

Akademik Ünvanı ve Adı Soyadı

(Danışman)

Üye .....

Akademik Ünvanı ve Adı Soyadı

Üye .....

Akademik Ünvanı ve Adı Soyadı

Üye .....

Akademik Ünvanı ve Adı Soyadı

ONAY

(İmza)

(Akademik Ünvanı, Adı-Soyadı)

Enstitü Müdürü

...../...../....

ETİK İLKE VE KURALLARA UYGUNLUK BEYANNAMESİ

Bu tezin/projenin Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesi hükümlerine göre hazırlandığını; bana ait, özgün bir çalışma olduğunu; çalışmanın hazırlık, veri toplama, analiz ve bilgilerin sunumu aşamalarında bilimsel etik ilke ve kurallara uygun davrandığımı; bu çalışma kapsamında elde edilen tüm veri ve bilgiler için kaynak gösterdiğimi ve bu kaynaklara kaynakçada yer verdiğimi; bu çalışmanın Eskişehir Osmangazi Üniversitesi tarafından kullanılan bilimsel intihal tespit programıyla taranmasını kabul ettiğimi ve hiçbir şekilde intihal içermediğini beyan ederim. Yaptığım bu beyana aykırı bir durumun saptanması halinde ortaya çıkacak tüm ahlaki ve hukuki sonuçlara razı olduğumu bildiririm.

İbrahim Yılmaz

İmza

ÖZET

HALİL B. AHMED'İN KİTABÜ'L-AYN'DA HADİSLE İSTİŞHADI

YILGINER, İBRAHİM

Yüksek Lisans-2021

Temel İslam Anabilim Dalı

Hadis Bilim Dalı

Danışman: Doç. Dr. Mustafa ÖZTOPRAK

Özet

Halil b. Ahmed, Arap dili alanında çığır açan bir kişidir. Zor şartlarda çölde fasih Arapça konuşanları dinlemiş ve eserlerini oluşturmuştur. Çalışmalarını yaparken, diğer ilimlerden istifade ettiği gibi Hadis ilminden de faydalanmıştır. Ancak alanı dil olan bir âlimin hadislerden nasıl faydalandığını ortaya koymak önemlidir. Çünkü onun yaşadığı dönem ve hadislerle iştigali mühimdir. Bu hem yaşadığı dönemi ve yeri hem de hadise yaklaşımı göstermesi bakımından önemlidir. Ayrıca yaşadığı yerden çok fazla çıkmayan birinin hadis kaynakları nelerdir, kendinden sonrakilere nasıl etki etmiştir. Tezde, öncelikle *Kitâbü'l-ayn*'da tarama yaparak hadislerle istişhad noktasında deliller toplanmıştır. Halil b. Ahmed'in hadislerle iştigalinin nasıl olduğu etraflıca tespit edilmiştir. Örneklerin fazlaca olmasından dolayı örneklem metodu uygulanmıştır. Çünkü bütün rivayetleri ayrı ayrı ele almak ve değerlendirmek mümkün değildir. Ancak biz örneklem yöntemiyle incelediğimiz rivayetlerin haricindekilerin tahriçlerini dipnotlarda yaptık. Buradaki amaç hem tahrici yapmak hem de incelenen rivayetleri ve onların daha sonraki dönemde geçtiği kaynakları tespit etmektir. Halil b. Ahmed'in yaşadığı dönemde hadis kitabı bazında bir tespit yapabilmek temel kitapların henüz yazılmamasından hareketle mümkün değildir. Halil b. Ahmed'den hemen sonra yaşayan muteber hadis kitabı yazarları ve yazdıkları eserler bazında rivayetlerin sıhhat tespiti yapılmıştır. Halil b. Ahmed'in kendinden sonrakilere etkisi üzerinde de durulmuş, hadisleri aldığı

ravilerin büyük oranda yaşadığı bölgeden, etki ettikleri ise daha çok sözlük sahibi ve garibü'l-hadis âlimleri olduğu görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Hadis, İstishhad, Halil b. Ahmed, Kitabü'l-ayn, Basra

Halil b. Ahmed's Istishhad With Hadith In Kitabu'l Ayn

Abstract

Halil b. Ahmed is a groundbreaking person in Arabic language area. In difficult conditions he listened to fasih Arabic speakers and created his works. While doing his works, he benefited both from other sciences and hadith science. But it is important to present how a scholar in linguistic area benefited from hadith. Because the time he lived and his dealing with hadith are important. This is important for both the time and place he lived and shows his approach to hadith. Also what are the hadith resources of a person who didn't go out much from where he had lived, how he affected others after himself. In thesis, first of all evidences have been collected in istishhad with hadith point by scanning Kitabü'l-ayn. It has been thoroughly identified how Halil b. Ahmed engaged in hadiths. Sampling method has been applied due to the large number of samples. Because it is not possible to deal and evaluate all the rumors separately. But we have done the expulsion except the rumors that we analyzed by sampling method with footnotes. The aim here is both to do the expulsion and to determine the analyzed rumors and the sources they mentioned in the next period. In the time of Halil b. Ahmed, making a determination on the basis of hadith book was not possible as the basic books hadn't been written. Accuracy detection of credible hadith book writers living just after Halil b. Ahmed and rumors on the basis of their writings are detected. It is focused on the effect of Halil b. Ahmed to the others after him and it is seen that the transmitters from whom he took hadith were mostly from his living area but those he affected were mostly dictionary owners and Gharib al-hadith scholars.

Key words: Hadith, Istishhad, Halil b. Ahmed, Kitabü'l-ayn, el-Basrah

İÇİNDEKİLER

JÜRİ ÜYELERİNİN ONAY SAYFASI.....	i
ETİK KURALLARA UYGUNLUK BEYANNAMESİ.....	ii
ÖZET.....	v
ABSTRACT.....	vi
KISALTMALAR	x
ÖNSÖZ.....	xi
GİRİŞ	
1. Tezin Konusu, Amacı ve Önemi.....	1
2. Tezde Kullanılacak Yöntem.....	1
3. Tezin Kaynakları.....	2

1. BÖLÜM

HALİL B. AHMED'İN HAYATI, İLMİ KİŞİLİĞİ VE ESERLERİ

1.1.HAYATI.....	4
1.1.1. İsim ve Künyesi.....	4
1.1.2. Doğum Tarihi ve Yeri.....	4
1.1.3. Çocukluk ve Gençliği	4
1.1.4. Vefatı.....	5
1.2.İLMİ KİŞİLİĞİ	
1.2.1. Eğitimi	5
1.2.1.1.Toplantı Meclisleri	6
1.2.1.1.1. Hasan-ı Basrî Meclisi.....	6
1.2.1.1.2. Vâsıl b. 'Aṭâ' Meclisi.....	7
1.2.1.1.3. Eyyûb b. Ebî Temîme es-Sahtiyânî Meclisi	7
1.2.1.1.4. Ḥammâd b. Seleme Meclisi.....	7
1.2.1.2.Mirbet	8
1.2.2. Hocaları	10
1.2.2.1.Eyyûb es-Sahtiyânî.....	10
1.2.2.2.İsa b. Ömer es-Sekafi.....	11
1.2.2.3.Amr b. el-'Alâ'.....	12
1.2.2.4.el-Ahfeş el-Ekber.....	13
1.2.3. Talebeleri.....	14
1.2.3.1.Nadr b. Şümeyl.....	14

1.2.3.2.Müerric es-Sedûsî.....	15
1.2.3.3.Leys b. Muzaffer.....	14
1.2.3.4.Sîbeveyhi.....	15
1.2.3.5.Asmaî.....	16
1.2.4. Arap Dilindeki Yeri.....	16
1.2.5. Ahlaki Yönü.....	19

1.3.ESERLERİ

1.3.1. Lüğat Türü Eserleri.....	22
1.3.1.1.Kitabü'l-'ayn.....	22
1.3.2. Musikiye Dair Eserleri.....	24
1.3.2.1.Kitâbu'l-Îkâ‘ve Kitâbu’n-Nağam fi’l-Mûsikâ.....	24
1.3.3. Nahiv Alanına Yönelik Eserleri.....	25
1.3.3.1.Kitabü'l-Cümel fi'n-Nahv.....	25
1.3.4. Meâni'l-Hurûf Türü Eserleri.....	26
1.3.4.1.el-Huruf (Risale fi ma’anil-huruf).....	26
1.3.5. Yazı ve İmlaya Yönelik Eserleri.....	26
1.3.5.1.Kitabü'n-Nakt ve's-Şekl.....	26
1.3.6. Aruza Dair Eserleri.....	27
1.3.6.1.Kitabu'l-'Aruz.....	27

2. BÖLÜM

KİTABÜ’L AYN’DA HADİSLERLE İSTİŞHADI

2.1.İstişhad Kavramı, Basra ve Kûfe Dil Ekolünün Hadise Yaklaşımı	30
2.2.Halil b. Ahmed’in Hadisle İstişhad Şekli.....	35
2.2.1. Hadisin Tamamıyla İstişhad.....	35
2.2.2. Hadisin İlgili Yeriyle İstişhad.....	42
2.2.3. Hadise Mana Olarak İstişhad.....	50
2.2.3.1.Hadisin Tümüne Yer Verme	51
2.2.3.2.Hadisin Bir Kısmını/Kelimesini Zikretme	52
2.2.4. Hadisi İsnadlı Naklederek İstişhad	55
2.2.4.1.Merfu Hadis.....	56
2.2.4.2.Mevkuf Hadis	56
2.2.4.3.Maktu Hadis.....	57

2.3.Halil b. Ahmed'in Hadisleri Şerh Etmesi.....	59
2.4.Kendisinden Sonrakilere Etkisi.....	64
2.4.1. İbn Manzûr	64
2.4.2. Kasım b. Sellâm.....	65
2.4.3. Câhiz.....	65
2.4.4. Zemahşeri.....	66
2.4.5. İbnü'l-Esîr.....	67
SONUÇ.....	70
KAYNAKÇA.....	73

KISALTMALAR

a.s.	: Aleyhisselâm
b.	: Bin
b.y.	: Basım yeri yok
bk.	: Bakınız
c.c.	: Celle Celalühü
çev.	: Çeviren
D.İ.A.	: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
hz.	: Hazreti
nşr.	: Neşreden
öl.	: Ölümü
r.a.	: Radıyallahu anh
s.	: Sayfa
s.a.s.	: Sallallahu aleyhi ve sellem
thç.	: Tahriç eden
thk.	: Tahkik eden
ts.	: Tarihsiz
vd.	: Ve diğerleri

ÖNSÖZ

Hadis tarihinin en önemli dönemleri ilk üç asrı ihtiva etmektedir. Çünkü bu dönem, hadislerin tedvin ve tasnif faaliyetlerini içine almaktadır. Bugün hadis malzemesi olarak görülen rivayetlerin bir araya getirilmesi ve isnad ve sıhhat bakımından tasnif edilmesi süreci bu dönemdir. Dolayısıyla bu dönem, hadisler hakkında yapılan çalışmaların önemli bir yerini işgal etmektedir. Zira bu dönemde yaşayan âlimler, hadislerin toplandığı eserler, Peygamberden gelen emaneti taşımaktadır.

Halil b. Ahmed de hicri ikinci asrın önemli bir dil âlimidir. Her ne kadar dil alanında temayüz etse de özellikle *Kitâbü'l-ayn*'da hadislere yer vermiştir. Çünkü hadisler İslami ilimlerin hepsiyle bağlantılı bir yönü vardır. Halil b. Ahmed de çoğunlukla çalıştığı ve Arap dilinin temellerini oluşturduğu çalışmalarda hadisten istişhad yönüyle faydalanmıştır. Eserinde hadise yer vermesi her şeyden önce onun rivayetlere olan güvenini göstermektedir. Arap dilinin asli unsurlarını tespit etmek için çöllere giden, oradaki bedevilerle görüşen, kelimelerin temellerine inen Halil b. Ahmed yaşadığı dönemde çok fazla görülmeyen hadislere güvenme, onlarla istişhad etme ameliyesini oldukça fazla yapmıştır. Biz de kurulduktan sonra birbirleriyle rekabet halinde bulunan, bunu ilmi alanda temayüz ettiren Kûfe ve Basra'nın hadise bakışını ve Halil b. Ahmed'in bu çerçevede içinde hadisle meşguliyetini, ona nasıl değer verdiğini tespit etmek gerekmektedir. İlk mucem sahibi bir âlim olarak Halil b. Ahmed'in hadisle istişhadı önemlidir. İkinci asır ve Basra'da yaşamış olması hasebiyle konunun önemi fazladır. Şu ana kadar böyle bir çalışmanın olmamasından hareketle tezimiz hazırlanmıştır.

Tez, bir giriş ve iki bölümden oluşmaktadır. Giriş kısmında, konunun önemi, amacı, kaynaklarıyla birlikte, istişhad kavramı ve Halil b. Ahmed'in yaşadığı dönem hakkında bilgi vermek, okuyucuyu bilgilendirmek ve hafızalarda dönemi anlatmak adına Kûfe ile Basra'nın hadise bakışı incelenmiştir. Bazı araştırmacıların, Kûfe hadisle istişhada önem verirken Basra vermez düşüncesinin sıhhati incelenmiştir.

Birinci bölümde Halil b. Ahmed'in hayatı, eserleri ve ilmi kişiliği ele alınmıştır. İkinci bölümde ise, *Kitâbü'l-ayn* özelinde hadislerle istişhadı nasıl yaptığı incelenmiştir. Tezin temel düşüncesinin yer aldığı bu bölümde onun hadisle istişhadı örneklerle anlatılmaya çalışılmış, şerh konusunu nasıl anladığı, yer verdiği

rivayetlerin kaynaklarının neler olduğu ve kendisinden sonraki âlimlere nasıl bir etkide bulunduğu tespit edilmiştir.

Çalışmamızın hazırlanmasına teşvik eden, konusu hususunda tespitten kaynak tavsiye ve teminine varıncaya kadar birçok konuda katkılarda bulunan, zaman ayırıp destek veren kıymetli danışman hocam Doç. Dr. Mustafa Öztoprak'a ve tezimin hazırlanma aşamasında kendilerine ayırmam gereken zamanlardan alarak ilmi çalışma yaptığım, desteklerini devamlı gördüğüm başta eşim ve çocuklarıma şükranlarımı sunuyorum.

Çalışmak bizden başarı Allah'tandır.

06.07.2021

DENİZLİ

GİRİŞ

1. Tezin Konusu, Amacı ve Önemi

İstişhad konusu, kesin olmayan bilgilerin kesin bilgiler şahit gösterilerek tashih edilmesi sürecidir. Bu metodu ilk dönemlerdeki eserlere uygulamak önem arz etmektedir. Çünkü ilk dönem eserler sıhhat bilgisinin metodolojisi henüz oluşmamışken yazılmıştır. İstişhadla birlikte o eserlerin sıhhat yönü daha net ortaya konulmaktadır. Bu çerçevede, literatürde ilk sözlük olarak bilinen Halil b. Ahmed'in *Kitâbü'l-ayn*'ındaki hadislerle istişhad konusu önem arz etmektedir.

Halil b. Ahmed'in yaşadığı zamanlarda itibariyle hadislerin tedvini yaşanmaktadır. Temel hadis kitapları ve müellifleri ilim dünyasında değillerdir. İsnad sistemi yeni yeni ortaya çıkmaktadır. Bir metodun ortaya çıkması, yerleşmesi zaman alan bir durumdur. Dolayısıyla isnad sisteminin yeni yeni yerleştiği bir dönemde Halil b. Ahmed'in hadislerle istişhadında hangi konumda olduğunu tespit etmek önem arz etmektedir. Bu tespit hem onun hem de yaşadığı dönemin isnada bakışını da ortaya koyma açısından önemlidir.

Halil b. Ahmed, bir dil âlimidir. Arapçanın dil açısından incelikleri, şartları, usulleri ve yeni geliştirdiği metotlarla dil öğretimiyle ilgilenmektedir. Arap dili alanında bir çığır açan âlimin hadisleri nasıl kullandığı, onlardan nasıl faydalandığını belirlemek önemlidir. Bu durum, temelde birbirinin ayrılmaz parçası olan iki alanın birlikte nasıl etkileşimle hangi konuma gelebileceklerini de göstermektedir. İstişhad konusu, Arap dili ile hadisin birlikteliğini, kesiştiği noktayı göstermesi bakımından önemlidir. Halil b. Ahmed, sözlük literatürünün öncüsü olan kişinin her iki ilmi alandaki etkileşimini göstermesi bakımında önemli bir şahsiyettir. Tezimizle biz, ilk dönemdeki hadisle istişhadın nasıl olduğu, isnadın nasıl kullanıldığı, kaynak bakımından nerelere dayandığı, Halil b. Ahmed'in istişhad konusunu hangi açıdan ele aldığı ve kendisinden sonraki ilim ehlini nasıl ve ne şekilde etkilediğini belirlemek amacımızdır.

2. Tezde Kullanılacak Yöntem

Tezimizde, öncelikle bilgi ve belge toplama toplanacaktır. Saha araştırması yapılacak, alanla alakalı eserler taranacaktır. Bir nevi fişleme usulüyle hareket

edilecek, daha önce belirlenen başlıklar çerçevesinde bilgiler toplanacaktır. Daha sonra ise toplanan bilgiler ilgili başlık çerçevesinde yorumlanacaktır.

Araştırma konusunda Halil b. Ahmed'in hadisle istiḥadı ve özelde *Kitâbü'l-ayn* isimli eseri olduğu için rivayetler ve bunların değerlendirilmesi ön plana çıkmaktadır. Dolayısıyla her bir başlık altında birçok rivayetle karşılaşmak mümkündür. Öncelikle ilgili rivayetlerin kendi aralarında gruplandırılması yapılacak, eğer gruplandırma yapılacak bir durum yoksa aralarında örneklem usulüyle bazıları seçilecek ve onlar üzerinden yorum yapılacaktır.

Her bir başlıkta birden çok rivayetin olması muhtemeldir. Halil b. Ahmed'in hadisle istiḥadı daha önceden ayrıntılı olarak araştırılmadığı için, onun hadislere ne kadar önem verdiğini de belirlemek amacıyla, her bir başlıkta örneklem yöntemiyle yorumladığımız rivayetlerden kalan rivayetlerin en azından sıralamasını yapıp dipnot kısmında da tahriçlerini yapmayı arzu ediyoruz. Bu uygulamayla, kaç rivayeti ele aldığı ve bunların kaynak bilgilerinin neler olduğunu da öğrenme fırsatı olacağı düşünülmektedir.

Her bir başlıkta öncelikle Halil b. Ahmed'in *Kitâbü'l-ayn*'da geçen rivayetin etkilerini kendinden sonra gelen hadis ve dil âlimleri özelinde incelenecektir. Çünkü rivayet temelde hadis olduğu için muteber hadis kitaplarından taranacak, ilgili yerler belirlenecektir. Halil b. Ahmed temelde dilci olduğu için ikinci bir yön olarak dil âlimlerinin eserlerine etkisi üzerinden değerlendirilecektir. Halil b. Ahmed'in rivayetleri değerlendirirken her iki yöne de dikkat edilmesi tezimizde temel değerlendirme metodumuz olacaktır.

3. Tezin Kaynakları

Tezimizin temel kitabı, *Kitâbü'l-ayn*'dir. Onun üzerinden tespit ve değerlendirme yapılacaktır. Bu kitabın yanında, hem Halil b. Ahmed'in hayatı hem de onun istiḥadı kapsamında başka kitaplardan faydalanılacaktır. Faydalanılan kaynakları birkaç grupta zikretmek gerekmektedir.

Bunlardan birincisi, muteber hadis kaynakları olan Kütüb-i Tis'a çerçevesindeki kitaplardır. Buhari ve Müslim'in *Sahih*'i, Tirmizi, Ebû Davud, Nesai, İbn Mace ve Darimi'nin *Sünen*'leri, Malik'in *Muvatta*'ı ve Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'i. *Kitâbü'l-ayn*'da geçen rivayetlerin temel hadis kitaplarında nerede ve nasıl geçtiğini belirlemek açısından mezkûr kaynaklardan faydalanılacaktır.

Hadis ile dil alanının ortak noktası sözlük (mucem) ve garibü'l-hadis eserleridir. Mucemler içinde en fazla İbn Manzûr'un *Lisanü'l-Arab*'ına bakılacaktır. Çünkü yapılan ön çalışmalarda İbn Manzûr'un Halil b. Ahmed'den oldukça fazla nakilde bulunduğu tespit edilmiştir. Garibü'l-hadis kapsamında ise; Kasım b. Sellâm'ın *Garibü'l-hadis*'i, Zemaşeri'nin *el-Faik fi garibi'l-hadis*'i ve İbnü'l-Esîr'in *en-Nihaye fi garibi'l-hadis*'inden faydalanılacaktır.

Tezin kaynakları arasında son zamanlarda yapılan çalışmalar da bulunmaktadır. Sırasıyla şunları zikredebiliriz:

- Yeşilyurt," Rıdvan, Halil B. Ahmed el-Ferâhidî (İlmî Hayatı, Eserleri, İlmî ve Edebî Kişiliği)",
- Yüksel, Ahmet. "İlk Dönem Arap Dilcilerinde Fonetik Çalışmalar: Halil b. Ahmed el-Ferâhidî Örneği"
- Tevfik Rüştü Topuzoğlu, el-Halil b. Ahmed, Hayatı, Şahsiyeti ve Eserleri
- Muhammed Nâsif, "Arap Filolojisinin Dâhi İsmi: el-Halil b. Ahmed.
- Kalkan Yorulmaz, Nilüfer. "Arap Dili Kaynaklarında Hadis Rivayetinin Yeri (Hicri İlk Üç Asır Örneği).
- Durmuş, İsmail, "İstişhad", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi.

Yukarıda bulunan kaynakların büyük bir kısmı Halil b. Ahmed'in hayatını anlatan çalışmalardır. Nilüfer Yorulmaz'ın çalışması ise Arap dilinde yer alan rivayetler konusunu işlemiş Halil b. Ahmed'in eserinde yer alan hadisler ve raviler incelenmiştir. *Kitâbü'l-ayn*'da hadislerle yapılan istişhadlara ise bizim yaptığımız gibi etraflıca değinilmemiştir. Değinilen rivayetler ve onların incelemelerinde ihtimal dâhilinde olabilecek isnad zincirlerine işaret edilmiştir. Biz ise Halil b. Ahmed'in naklettiği, işaret ettiği ve isnadsız yer verdiği rivayetleri zikrederken aynı zamanda hadis tarihi açısından onun niçin böyle hareket ettiği, bilgi kaynaklarının neler olduğu ve etki alanının kendisinden sonra kimler olduğuna işaret ederek geniş yelpazede bilgilendirme ve araştırma yolunu takip ettik. Tezimizle bu noktada olan boşluk doldurulmuş olacağı değerlendirilmektedir.

1. BÖLÜM

HALİL B. AHMED'İN HAYATI, İLMİ KİŞİLİĞİ VE ESERLERİ

1.1.HAYATI

1.1.1. İsim ve Künyesi

Halil b. Ahmed el Ferâhîdî, Ebû ‘Abdurrahman el-Halil b. Ahmed b. ‘Umer b. Temîm el-Ferâhîdî veya el-Furhûdî el-Ezdî olmak üzere iki nisbesiyle anılmaktadır. el-Ferâhîdî nisbesiyle; el-Ferâhîd b. Mâlik b. Fehm b. Abdullah b. Mâlik b. Nasr b. el-Ezdî b. el-Gavs'a, el-Furhûdî nisbesi ile de Fûrhûd b. Şehâbe b. Mâlik b. Fehm'e bağlanmaktadır.¹ Ayrıca el-Ezdî ve el-Yahmedî nisbeleri ile anılması yanında hac ve cihad için ayrılışı ve Horasan'a seyahati dışında hayatı boyunca bu şehirde yaşadığından dolayı *Basralı* nisbesiyle de olarak tanınmaktadır. Ebu Bekir bin Ebi Hişam, Halil b. Ahmed'in babası İslam âleminde Hz. Peygamber'den sonra Ahmed ismiyle anılan ilk kişi olduğunu rivayet etmektedir.² Halil b. Ahmed'in künyesi Ebû ‘Abdurrahman olarak kayıtlarda geçmektedir.³

1.1.2. Doğum Tarihi ve Yeri

Halil b. Ahmed, Emevi halifesi adaletiyle ünlü Ömer bin Abdülaziz zamanlarında doğduğu yani hicri 100, miladi 718 yılında doğduğu üzerine mutabık olunmuştur. Kesin olarak nerede doğduğu bilinmemektedir. Bazı kaynaklarda Basra ile birlikte Arap körfezi kıyısındaki Umman şehrinde doğduğu yazmaktadır.⁴

1.1.3. Çocukluk ve Gençliği

Halil b. Ahmed Umman'da mütevazı bir ailede doğduktan sonra küçükken Basra'ya göç etmiştir. Hac ve cihad için ayrılışı ve Horasan'a seyahati dışında gençliğinden ölene kadar ömrünün çoğunu Basra'da geçirmiştir.⁵

¹ Tevfik Rüştü Topuzoğlu, *el-Halil b. Ahmed, Hayatı, Şahsiyeti ve Eserleri*, (İstanbul: Çantay Kitabevi, 1998), s. 155.

² Ebûl-Haccâc Cemâleddin Yûsuf b. Abdurrahman b. Yûsuf el-Mizzî, *Tehzîbül kemal fî esmai'r-ricâl*, thk.: Beşşar Avvad Ma'ruf, (Beyrut: Müesseset-u'r-risale, ts.), s. 327.

³ Celaleddin Abdurrahman es-Suyûtî, *el-Muzhir fî 'İlmi'l-Luğa ve Envâ'ihâ*, thk.: Fuat Ali Mansur, (Beyrut: Dâru'l-'kitabîl ilmiyye, 1998), 3/361.

⁴ Rehab hazır Akavi, “el-Halil b. Ahmed el-Basri”, *İslam Dâhileri Ansiklopedisi*, (Beyrut: Dâru'l-'fikri'l-Arabî, 1993), s. 18.

⁵ Topuzoğlu, *el-Halil b. Ahmed, Hayatı, Şahsiyeti ve Eserleri*, 155.

1.1.4. Vefatı

Halil b. Ahmed'in vefatıyla ilgili net bir bilgi bulunmamakla beraber, 160/777, 170/786 ve 175/791 yılında vefat ettiğine dair rivayetler vardır. Ölüm sebebi için ise, Bazı rivayetlere göre, yetiştiği şehir Basra'da Alışverişe giden bir hizmetlinin aldatılmasını önleyecek bir çeşit hesaplama formülü üzerinde düşünmekte iken girdiği caminin sütunlarından birine başını çarparak yere düşmüş ve rahatsızlanmıştır. Bu olaydan kısa bir süre sonra da 175/791 yılında vefat etmiştir.⁶

1.2. İLMİ KİŞİLİĞİ

1.2.1. Eğitimi

Halil b. Ahmed, ilk çocukluk döneminde babasından ahlak ve din eğitimi dersleri almıştır. Babası Arap asıllı az sayıdaki dil ve edebiyat âliminden biri olup, İslam âleminde Hz. Peygamber'den sonra Ahmed ismiyle anılan ilk kişidir. Halil b. Ahmed, henüz daha küçük yaşlardayken, kitaplara büyük ilgi göstermeye başlamış ve akranlarına nazaran zekâ olarak üstünlüğü, daha çocuk yaşlardayken dikkatleri çekmiştir.⁷

Halil b. Ahmed'in yetiştiği dönemde Basra'da yeni bir dönem başlamıştır. Özellikle ticari ve ilmî alanlarda, ciddi bir gelişme başlaması, beraberinde kültürel hayatta da gelişmelerin yaşanmasına yol açmıştır. Doğal olarak da Halil b. Ahmed bu atmosferde yetişmiş olması hasebiyle, Basra'daki mevcut olan tüm bu imkânlardan istifade etmiştir.⁸

Genel olarak Halil b. Ahmed'in eğitimini teorik ve uygulamalı olarak iki şekilde inşa ettiğini söyleyebiliriz.

Teorik olarak eğitimini; Halil b. Ahmed Basra'da ilim meclislerinde âlimlerle birlikte çalışmış, ilmî hayatına, Basra'daki mescitlerde halkalara katılarak başlamıştır. Basra'daki farklı mescitlere gitmiş ve orada Arap belagatçılarını dinlemiş, şairlerle birlikte şiirler okumuş, farklı hocaların yanında bulunmaya çalışarak da ilmini daha kapsamlı ve geniş bir hale getirmiştir.⁹

⁶ Ebû'l-Abbas Şemseddin Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-a'yân*, thk: İhsan Abbas, (Beyrut: Dâru Sâdır, ts.), 3/248.

⁷ Topuzoğlu, *Halil b. Ahmed, Hayatı, Şahsiyeti ve Eserleri*, 156.

⁸ Mehdî el-Mahzumî, *'Ahbâru mine'l-Basra*, (Bağdat: Dâru's-su'ûni's-sekâfiyyeti'l-âmme, 1989), s. 30.

⁹ el-Mahzumî, *'Ahbâru mine'l-Basra*, 30.

Halil b. Ahmed'in yaşadığı dönemde Basra'da iki farklı ilim merkezi bulunmaktaydı. Bunlar; toplantı meclisleri ve "el-Mirbed" olarak adlandırılan panayırdı. Bu kültür ve ilim meclisleri dayanışma içerisinde Basra'nın fikir merkezi olarak iş yapıyordu. Buralarda düşünceler, medeniyetler, zihinsel düşünce biçimleri Araplarla birlikte yabancılar da gelip fikirleri birbirleriyle karışmaları vesilesiyle zengin bir atmosfer oluşturuyorlardı. Halil b. Ahmed de buralarda ilim öğrenmek için çaba sarf etmiştir.¹⁰ Burası, Basra'nın merkezinde bir yerde, şehrin ortasında bulunmaktaydı. Buralar insanların ibadet edip namaz kıldıkları, genel toplantıların yapıldığı, savaş ve savaşçıların ilan edildiği merkezlerdi. Daha sonraları zamanla gelişti ve âlimlerin, fıkıhçıların, hadisçilerin, şiir okuyanların, hikâye anlatanların bir uğrak noktası haline gelmiştir. Zamanla da buralarda ders meclisleri kurulmuş, dil, nahiv, fıkıh, kelam vb. ilimlerle uğraşan kimselerden bu meclislerde halkalar oluşturulmuştur. Basra cami mescidinde görülen meclislerden en meşhurları şunlardı:

1.2.1.1.Toplantı Meclisleri

1.2.1.1.1. Hasan-ı Basrî Meclisi

Hasan-ı Basrî', tâbiînden, hadis, fıkıh ve kelamalanlarında temayüz ederken aynı zamanda fasih dil yönüyle de ön plana çıkmıştır. Ebû Amr b. Alâ, Haccâc b. Yûsuf es-Sekafî, Hasan-ı Basrî'den belagat dersi almayı tercih etmiştir ve "Hasan-ı Basrî ve Haccâc b. Yûsuf es-Sekafî'den daha fasihini görmedim" demiştir. "İkisinden hangisi en fasihti?" sorusuna da "Hasan-ı Basrî" demek suretiyle onu övmüştür.¹¹

Kaynaklar da, Hasan-ı Basrî mescidinde çokça insan katılımıyla vaaz verilip, hikâyeler anlatıldığı yazmaktadır. Bu meclislere katılanlardan içlerinde istekleri ve arzuları farklı olan kişiler de vardı. Bunlardan birisi olan Vâsıl b. Atâ onun meclise katıldığını ve mürtekib-i kebîre(büyük günah işleyen kişinin)' yi kabul etmediğini onaylamaktadır. Bu konuda meclise katılanlar itilafa düşmüşlerdir. Hariciler, bu suçu işleyenin kâfir olduğunu, diğerleri ise, bu suçu işleyenin mümin ve günahkâr bir sapkın olduğunu söylemişlerdir. Vâsıl b. Atâ da üçüncü görüşe ayrılarak sapkının ümmetten olduğunu ve ne mümin nede kâfir olduğunu, iman ile küfür arasında bir yerde (el-menzile beyne'l-menzileteyn)' olduğunu söylemiştir. Derslerin arasında bu şiddetli tartışmanın sürmesiyle, Vâsıl b. Atâ onun meclisinden bir kısım arkadaşıyla

¹⁰ el-Mahzumî, 'Ahbâru mine'l-Basra, 13.

¹¹ el-Mahzumî, 'Ahbâru mine'l-Basra, 13.

birlikte ayrılarak kendi meclisini kurmuştur. Amr b. Ubeyd onları “Mu‘tezile” (ayrılanlar) ismiyle anmaktadır.¹²

1.2.1.1.2. Vâsıl b. ‘Atâ’ Meclisi

Vâsıl b. Atâ kendi meclisini tek başına ayrı bir meclis olarak adlandırdı. İnsanlar onun halkasında toplandı ve onun yoluna yöneldiler. Bunlardan birisi zühd, ibadet ve inzivaya çekilmesiyle malum olan Amr b. Ubeyd’tir.

Vâsıl b. Atâ, Hasan-ı Basrî’nin meclisinden ayrıldıktan sonra, oradaki mürtekib-i kebîre meselesini kışkırttığı ve başka meselelerle de ilişkili kışkırtmalarıyla tartışmaların kuvvetlendiği ve şiddetlendiği düşünülür. Sonraları akıl ve kelam yoluna yönelerek ve bu tartışmada bütün akli ve nakli vasıtalarla inanç ve mezhebini savunduğu söylenir.

Vasıl b. Ata birçok defa belagat ve hutbe gruplarına başkanlık etmiştir ve kelimada “R” harfini telaffuz edemeyen Vâsıl konuşmalarında bu harfi kullanmamaya özen gösterirdi. Kelam ve diğer ilimlerde Vâsıl kitaplar tasnif etmiştir, Bunlardan ikisi: *Kitâbü’l-menzile beyne’l-menziletayn*, ve *Kitâbü’l-tevhîd*’dir.¹³

1.2.1.1.3. Eyyûb b. Ebî Temîme es-Sahtiyânî Meclisi

Eyyûb b. Ebî Temîme es-Sahtiyânî, hadisçi, güvenilir kişi, sağlam ve Basra ehliendir. Döneminde konumu çok yüksekti. Bu yüzden Hasan-ı Basrî tarafından, “Eyyûb, Basra gençlerinin efendisidir” şeklinde övülmüştür. Halil b. Ahmed ondan ders almıştır ve “ummandan geldiğimde ben Sufriyye görüşüneydim ve Eyyûb b. Ebî Temîme halkasına katıldım. ve onun Eğer hocanın bilgisini öğrenmek istersen başkalarına katılmalısınız. Sanıyorum çok zarda kalırsam, görevimi yapmam için Allah bana yardım eder.” dediğini duyduğunu söylemiştir.¹⁴

1.2.1.1.4. Hammâd b. Seleme Meclisi

Hammad b. Seleme, Arap âlim ve hadisçilerinden biridir, Sîbeveyhi onun öğrencisiydi. Halil b. Ahmed’in derslerini almadan önce Hammad b. Seleme’den hadis ve nahiv dersi almıştır. Hammad bin Seleme’nin derslerine devam etmiştir.

¹² el-Mahzumî, ‘*Ahbâru mine’l-Basra*, 13.

¹³ el-Mahzumî, ‘*Ahbâru mine’l-Basra*, 14.

¹⁴ el-Mahzumî, ‘*Ahbâru mine’l-Basra*, 15.

Birgün ona Hammad şöyle dediği anlatılır: “Hz. Peygamber (s.a.s.)’in “ ما أحد من أصحابي إلا وقد أخذت عليه ليس أبا الدرداء ” hadisini Sîbeveyhi: “ليس أبو الدرداء” şeklinde leyse’nin ismi sanarak yanlış okur. Bunun üzerine Hammâd “Sîbeveyhi! yanlış okudun. Doğrusu böyle değil. Çünkü burada leyse istisnâ edatıdır.” der. Sîbeveyh de “Önemli değil. Öyle bir ilim öğreneceğim ki asla yanlışımı çıkaramayacaksınız.” der ve nahiv dersi almak Halil b. Ahmed’in derslerine katılmıştır.¹⁵

Basra mescidinde genelde Kuran, dil, nahiv çeşitli meclisleri de faaliyet gösterirdi. Buralardan ilim talebeden çoktu. Halil b. Ahmed’in hocası Ebû ‘Amr b. el-‘Alâ’nın meclisi öğrenciyle dolup taşardı. Ebû ‘Amr b. el-‘Alâ’ o dönemde insanlara Kur’an-ı Kerim ile birlikte doğruluk, güven, emanet ve din hakkında dersleri de vermiştir.¹⁶

Basra’daki bu meclisler zamanla gelişip dolmaya başlayınca, Halil b. Ahmed de öğrencilerin ve araştırmacıların başına geçerek etrafında halkalar oluşturmaya başlamıştır. Halil b. Ahmed bu halkalarda dili, edebiyatı ve nahivi en iyi bilen bir kişi olarak şan ve şöhret sahibi olmuştur. Sîbeveyhi, Nađr b. Şumeyl, Ali b. Hamza, Ebû Muhammed Yezîdî, el-Esm‘aî ve diğer öğrencileri, Halil b. Ahmed ölene kadar halkaların başına geçmemişlerdir.¹⁷

1.2.1.2.Mirbet

Basra Mirbeti, o zamanlar da Basra’nın en ünlü yerlerindendi. Eski çarşılar, deve pazarı olarak isimlendirilirdi.¹⁸ Basra Mirbeti, eskiden deve pazarı olup sonraları büyük bir yerleşim yerine dönüşmüştür. Fakat bugün Basra’dan yaklaşık üç mil uzak bir mesafede bulunan çölün ortasında kalmış müstakil bir şehir gibi harabe bir yer haline görünümündedir.¹⁹

Cahiliye döneminde Araplar birçok ünlü panayıra sahipti. Bunların içinde Ukâz panayırı Arapların en meşhur panayırdı. Öncelikle ticari alışverişlerin yapıldığı, daha sonraları da hatiplerin hutbe okuduğu, şairlerin şiir inşad ettiği, kabilelerin toplanıp bir araya gelebildiği bir yer halini almıştır. Bu sayede şairler burada her yıl bir araya gelme imkânına sahip olabilmişlerdir.²⁰

¹⁵ el-Mahzumî, ‘Ahbâru mine’l-Basra, 15.

¹⁶ el-Mahzumî, ‘Ahbâru mine’l-Basra, 16.

¹⁷ el-Mahzumî, ‘Ahbâru mine’l-Basra, 17.

¹⁸ el-Mahzumî, ‘Ahbâru mine’l-Basra, 19.

¹⁹ el-Mahzumî, ‘Ahbâru mine’l-Basra, 19.

²⁰ el-Mahzumî, ‘Ahbâru mine’l-Basra, 19.

Ticarî faaliyetlerin yanı sıra toplumsal ve kültürel etkinliklerin de gerçekleştirildiği Ukâz'da akrabalıklar kurulur, antlaşmalar yapılır, ihtilâflar çözüldü. Ayrıca şairler kırmızı deriden kurulan çadırlarda en güzel şiirlerini okur ve birbirleriyle yarıştılar. Edebî bir kongre mahiyetinde olan ve fasih Arapça'nın korunmasına önemli katkı sağlayan Ukâz panayırı sözlü edebiyatın en güzel örneklerinin dile getirildiği bir sanat merkeziydi de.²¹Şiir sanatında methiye, hiciv, tasvir gibi temalarda vazgeçilmez konumu sebebiyle mübalağaya dair en güzel örnekler de Ukâz panayırındaki yarışmalarda ortaya konulmuştur. Bu yarışmalar en güzel şiirlerin seçilmelerine katkı sağlar, "Muallekat" adı verilen bu şiirler keten bezinden yapılan tomarlara altın suyu ile yazılırdı. Yedi askı olarak bilinen bu şiirler panayırda düzenlenen hakemli yarışmalarda kazanılmış şiirlerdir.²²

Tıpkı Ukâz'da olduğu gibi el-Mirbed de bu şekilde gelişerek bir ilim ve kültür merkezi haline gelmiştir. Mirbed'e hem bedevi hem de hadari (şehirli) şairler gelmekteydi. Basra'daki dil âlimleri buraya gelenleri bir fırsat olarak addediyorlar, bu fırsatı kaçırmamaya gayret ediyorlardı. Buraya gelen Araplarla görüşmek için Mirbed'e gidiyorlardı.²³

Basra'da Mirbed panayırının kurulması, nesep iddiası ve kabile düşmanlıklarının eski gücünü kaybetmesi yanında çeşitli ekonomik ve sosyal sebeplerle Ukâz diğer bazı Arap panayırları gibi zamanla canlılığını ve önemini kaybetmiştir. Câhiliye devri panayırları içinde en son terkedilene olan Ukâz, Emevî karşıtı Hâricî lideri Ebû Hamza eş-Şârî'nin hicri 129(747) yılında Mekke'yi işgalinin ardından tarihe karışmıştır.²⁴

Mirbetlerde hadis nakli de yapılmıştır. Neticede bir panayır olduğu ve insanların birçok faaliyette bulunduğu ortamda hadis naklinin olmaması zaten mümkün değildi. Çünkü yaşanan dönem hadislerin tedvin faaliyetlerinin başladığı dönemdi. Bu çerçevede şu örnek meseleyi somutlaştırma adına önemli bir nakildir: Ebu'l-Ala eş-Şihhir anlatıyor: "Biz Mirbed'de (Ahmed b.Hanbel'in *Müsned*'inde *سُوقِ الْإِبِلِ* şeklinde geçmektedir.) oturuyorduk. Bir bedevi geldi, elinde bir deri parçası vardı. Bunun üzerindeki yazıyı kim okur dedi. Ben de ben okurum dedim. Orada şöyle yazıyordu: Raman ve Rahim olan Allah'ın adıyla. Bu Allah Rasûlü

²¹ Elnure Azizova, "Ukaz", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/ 62.

²² el-Mahzumî, *'Ahbâru mine'l-Basra*, 19.

²³ el-Mahzumî, *'Ahbâru mine'l-Basra*, 21.

²⁴ Azizova, Ukaz, 42, 62.

Muhammed'den Züheyr b. Ukayş oğullarına bir mektuptur. Sizler eğer *Kelime-i tevhîd* getirir, Muhammed'i Allah'ın Rasûlü olarak kabul eder, müşriklerden yüz çevirirseniz ganimetlerin beşte birini ve ehli beytin hissesini verirseniz Allah ve Rasûlü'nün himayesinde olursunuz. Orada bulunanlardan bazıları o adama sen Allah Rasûlü'nden hadis dinledin mi dediler, o da evet dedi, onlar da bize o duydukların aktarır mısın dediler. O da sabır ayının orucunu tutmak her aydan üç gün oruç tutmak kalp kirlerini giderir. Orada bulunanlar sen bunu Peygamberden duydun mu dediler o adam da beni Peygambere yalan isnad etmekle itham ediyorsunuz dedi.”²⁵ Bu rivayet nakli, Basra Mirbeti'nde geçmektedir. Halil b. Ahmed'in öğrencisi el-Asmaî de bu rivayeti nakletmektedir. Bu örnekten çıkan durum, panayır niteliğinde olan Mirbetlerin hadis nakil yönlerinin de olduğudur.

Uygulama olarak; Halil b. Ahmed her yıl düzenli şekilde hacca giden veya cihada katılan son derece zühd ve takva sahibi dindar bir kimse idi.²⁶ Hacca giderken Birçok defa çöle seyahat etmiştir. Arapçayı belîğ konuşan Araplarla mülakatlar yapmış, daha önce kimsenin yapmadığı kadar Arapça dil malzemesi ve şiir toplamıştır. Çöle yaptığı seyahatlerin amacı sadece şiir ve dil araştırmaları, doğru kullanımları tespit ve lehçeleri öğrenmek değil, aynı zamanda nahvin esas ve tali konularını tespit etmek, nahivle ilgili meseleleri ortaya koymak olmuştur. Bunun içinde bütün gücüyle çalışmıştır. Daha sonra araştırmalarını kuralları belirlenmiş müstakil bir ilim haline getirmiş ve böylece ilmîni, birçok âlimin kendisinden alıntılar yapacağı bir ilim haline getirmiştir.²⁷

1.2.2. Hocaları

Hocaları olarak, fıkıh ve hadis alanında da Eyyüb es-Sahtiyânî'yi, dil ve gramer çalışmalarında kendilerinden teşvik gördüğü Basra dil mektebi mensuplarından Isa b. Ömer es-Sekafi ile Ebû Amr b. Ala'yı, lügat sahasında Ahfeş el-Ekber'i söylemek mümkündür.²⁸

1.2.2.1.Eyyûb es-Sahtiyânî

Tam olarak ismi; Ebû Bekr b. Ebî Temîme Keysân el-‘Anzî el-Basrî'dir. Ebû Eyyûb es-Sahtiyânî Abdullah b. Abbas'ın öldüğü yıl olan 68/687-688 yılında

²⁵Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 34/340.

Topuzoğlu, *el-Halil b. Ahmed, Hayatı, Şahsiyeti ve Eserleri*, 156.

²⁷Muhammed Nâsif, “Arap Filolojisinin Dâhi İsmi: el-Halil b. Ahmed,” çev: Mehmet Nafî Arslan, *İstanbul Üniversitesi Şarkiyat Mecmuası Dergisi* (Şubat 2015), No.27, s.179-188.

²⁸ Topuzoğlu, *el-Halil b. Ahmed, Hayatı, Şahsiyeti ve Eserleri*, 156.

Basra’da doğmuştur.²⁹ Hasan-ı Basrî kendisine “Ebû Eyyûb es-Sahtiyânî basra gençlerinin efendisi” şeklinde bir yakıştırmada bulunmuştur.³⁰Eyyûb, hadis ve fıkıh alanında bu kadar övgüye mazhar olmasına rağmen hataya düşme korkusuyla hadisten delilini bilmediği hususlarda ictihadda bulunmamıştır.³¹

Halil b. Ahmed ise de hocası için Eyyûb es-Sahtiyânî lahn (dilde hata) yaptığı zaman “Estağfirullah” dediğini ve lahn yapmaktan çok korktuğunu rivayet etmiştir.³² Tebeu’t-tâbiîn neslinden hadis âlimi hâfiz Süfyân b. Uyeyne “Eyyûb es-Sahtiyânî gibisini daha önce hiç görmedim.” diyerek onu övmüştür.³³Sahtiyânî’nin 63 yaşında, hicrî 131 yılı Ramazan ayının bir cuma gününde, Basrâ’da tâûn hastalığından vefât ettiği üzerine mutabık kalınmıştır.³⁴

1.2.2.2.İsa b. Ömer es-Sekâfî

Tam olarak ismi; Ebû ‘Umer İsa b. ‘Umer b. Abdullah es-Sekâfî el-Basrî en-Nahvî (öl.149/766)’dir. İlk arap gramercilerinden olup aynı zamanda kârî’dir. Halid b. Velîd el-Mahzûmî onun el-Kureysi’nin azatlı kölesi olduğunu söylemiştir. Basra’da Saķîf kabilesinin arasında yaşadığı için es-Sekâfî nisbesi ile anılmıştır. Nahiv ilmine dair yetmiş küsur eser yazdığı rivayet edilen İsa b. Ömer’in kaynaklarda sadece *el-Câmi* ve *el-İkmâl* (el-Mükmil) adlı iki kitabının adı geçmektedir.³⁵Fakat bunlar ne yazık ki günümüze ulaşmamıştır. Birçok öğrencisi olmakla beraber aralarındaen meşhur olanları Halil b. Ahmed, Asmaî, ve Sîbeveyhi’dir.³⁶

²⁹ Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî, *Siyeru a ‘lâmu ‘n-nübelâ’*, thk.: Şu‘ayb el-Arnaût, (Beyrut: Muessesetü’r-risâle, 1996), 6/15-16.

³⁰ Zehebî, *Siyeru a ‘lâmu ‘n-nübelâ’*, 6/18.

³¹ Ahmet Akgündüz, “Eyyûb es-Sahtiyânî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV yayınları, 1995), 12/19.

³²ez-Zehebî, *Siyeru a ‘lâmu ‘n-nübelâ’*, 6/20.

³³ez-Zehebî, *Siyeru a ‘lâmu ‘n-nübelâ’*, 67/17.

³⁴ez-Zehebî, *Siyeru a ‘lâmu ‘n-nübelâ’*, 6/24.

³⁵ İbn Hallikân, *Vefeyâtu ‘l-a ‘yân*, 3/486.

³⁶ Johann W. Fück, “İsa b. ‘Umar”, *The Encyclopaedia Of Islam*, (Leiden: Tuta Sub Aegide Pallas, 1997), 4/91.

1.2.2.3.Amr b. el-‘Alâ’

Tam olarak ismi; Ebû ‘Amr b. el-‘Alâ’ b. Ammâr el-Uryan b. Abdullah b. Husayn et-Temîmî el-Mâzinî el-Basrî’dir. İnsanlara Kur’an-ı Kerim, Arapça ve şiir öğretmiş yedi kıraat âliminden biridir.³⁷

Mütevâtir kıraat imamlarının üçüncü sırasında yer alan Ebû Amr, hicri 70 senesinde Mekke’de doğmuştur.³⁸ Doğum yerini Basra olduğunu söyleyen rivâyetler olduğu gibi, Kâzerûn olduğunu söyleyen rivâyetler de vardır.³⁹

Temîm kabilesinin Mâzin koluna bağlı olduğu için Mâzinî, hayatının çok büyük bir kısmını Basra da geçirdiği için de el-Basrî nisbesini almıştır.⁴⁰

Kendisinin anlattığına göre yirmi yaşının üstünde bir genç iken Haccâc b. Yûsuf es-Sekafi’nin adamlarına yakalanmamak için Irak’tan kaçan babasıyla birlikte Yemen’e gitmiş, Yemen çöllerinde Haccâc’ın öldüğünü öğrenmeleri üzerine Basra’ya dönmüşlerdir. İbn Hallikân’ın verdiği bu bilginin doğruluğu kabul edildiği takdirde çocukluğunu Mekke’de geçirdiği, tahsilini buradaki ve Medine’deki âlimlerden belli bir seviyeye getirdikten sonra Basra’ya yerleştiği söylenebilir.⁴¹

Vefâtından hemen önce dönemin Dımaşk vâlisi Abdülvehhâb b. İbrahim’den yardım almak için Şam’a gitmiş, oraya ulaştıktan sonra Kûfe’ye geri dönerken öldüğüne dair rivayetler vardır. Ancak İbn Kuteybe onun Şam yolunda öldüğünü söylemiştir. Ölüm yılı olarak hicri 154, 156 veya 159 yılları arasında ihtilaf vardır.⁴²

Ebû Amr Mekke’de Mücâhid b. Cebr, Saîd b. Cübeyr, Atâ b. Ebû Rebâh, İkrime b. Hâlid, Kurrâ-i Seb’a’dan Ebû Ma’bed İbn Kesîr; Medine’de Yezîd b. Rûmân, Şeybe b. Nisâh ve Kurrâ-i Aşere’den Ebû Ca’fer el-Kârî; Kûfe’de Kurrâ-i Seb’a’dan Âsım b. Behdele; Basra’da Yahyâ b. Ya’mer, Nasr b. Âsım ve Hasan-ı Basrî gibi tanınmış âlimlerden kıraat okumuştur. Babasından ve Enes b. Mâlik, Yahyâ b. Ya’mer, Mücâhid b. Cebr, Ebû Recâ el-Utâridî, Atâ b. Ebû Rebâh gibi önemli şahsiyetlerden hadis rivayet eden Ebû Amr nahivde Nasr b. Âsım’dan faydalanmıştır.⁴³

³⁷ İbn Hallikân, *Vefeyâtu’l-a’yân*, 3/466.

³⁸ İbn Hallikân, *Vefeyâtu’l-a’yân*, 3/466.

³⁹ Ahmed b. Ebi Ömer Enderâbî, *Kıraatu’l-kurrai’l-marufîn bi rivayeti’r-ruvati’l-meşhûrin*, thk: (Beyrut: Ahmet Nusayf el-Cenabi, 1985), s. 83.

⁴⁰ İbn Mücâhid, *Kitâbü’s-seb’a*, thk.: Şevki Dayf, (Kahire: Daru’l-mearif, 1972), s. 80-85.

⁴¹ İbn Hallikân, *Vefeyâtu’l-a’yân*, 3/138.

⁴² İbn Hallikân, *Vefeyâtu’l-a’yân*, 3/469.

⁴³ Tayyar Altıkulaç, "Ebû Amr b. Alâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/94- 96.

Kendisinden de Yahyâ b. Mübârek el-Yezîdî, Abdülvehhâb b. Atâ el-Haffâf, Abdülvâris b. Saîd el-Anberî, İshak b. Yûsuf el-Ezrak, Hârûn b. Mûsâ el-A‘ver, Şücâ‘ b. Ebû Nasr, Hüseyin b. Ali el-Cu‘fî, Ali b. Nasr el-Cehdamî “arz” ve “semâ” yoluyla kıraat öğrenirken Şebâbe b. Sivâr, Ebû Ubeyde et-Teymî, Asmaî ve Hammâd b. Zeyd gibi âlimler hadis rivayet etmişlerdir ve Arap edebiyatı sahasında faydalanmışlardır. Halil b. Ahmed ondan nahiv öğrenmiştir. Sîbeveyhi, Îsâ b. ‘Umer el-Hemedânî ve Kurrâ-i Seb‘a’dan Hamza b. Habîb ez-Zeyyât da Ebû Amr’ın talebeleri arasında yer alarak kendisinden bazı kıraat vecihleri rivayet etmiştir.⁴⁴

1.2.2.4. el-Ahfeş el-Ekber

Tam olarak ismi; Ebü'l-Hattâb Abdülhamîd b. Abdilmecîd el-Ahfeş el-Ekber (öl.177/793) Hafeş kökünden türetilerek “iyi göremeyen küçük gözlü kimse” veya “gece görüp gündüz göremeyen kimse” anlamında kullanılan ahfeş, gözlerindeki bir görme bozukluğu sebebiyle ondan fazla âlime lakap olarak verilmiştir. Hemen hepsinin müşterek özelliği Arap dili âlimi olmalarıdır. Ahfeşler’in en meşhurları el-Ekber, el-Evsat ve el-Asgar sıfatlarıyla tanınanlardır.⁴⁵ Kendisinden Sîbeveyhi, ve Ebû Ubeyde Mamer b. el-Musennâ (öl.210/825) gibi meşhur âlimler ders almışlardır.⁴⁶ Kays b. Sa‘lebe oğullarının azatlısıdır. Ahfeş lakabıyla tanınan dilcilerin ilki olduğu için “yaşça en büyük” anlamında el-Ekber sıfatıyla anılmıştır. Ebû ‘Amr b. ‘Alâ’nın öğrencisidir. Kendisinden de Sîbeveyhi, Kisâî, ‘Îsâ b. ‘Umer, Yûnus b. Habîb ve Ebû ‘Ubeyde Ma‘mer b. Müsennâ da ders almıştır. Kaynaklarda takva sahibi ve sözüne güvenilir bir âlim olarak zikredilen Ahfeş el-Ekber, Arap diline büyük hizmetler vermiştir. Bedevî kabileler arasında dolaşarak lehçe araştırmaları ve derlemeler yapmıştır. Arap edebiyatında, kasideleri bir bütün olarak şerhetme geleneği yerine, her bir beyiti ayrı ayrı ele alıp şerhetme yeniliği Ahfeş el-Ekber’e nispet edilmektedir. Ancak kaynaklarda herhangi bir eserinden söz edilmemektedir.⁴⁷

⁴⁴ Tayyar Altıkulaç, "Ebû Amr b. Alâ", 10/94- 96.

⁴⁵ M.Yaşar Kandemir, “Ahfeş”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 1/524-525.

⁴⁶ İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-a'yân*, 3/301.

⁴⁷ İnci Koçak, “Ahfeş el-Ekber”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 1/525.

1.2.3. Talebeleri

Halil b. Ahmed'in kendisinden hadis, gramer, lügat, ve şiir rivayet eden birçok talebesi olmuştur. Fakat bunların arasında özellikle hadis ve lügatte Nadr b. Şümeyl, hadiste Ali b. Nasr el-Cehdamı, lügatte Leys b. Muzaffer, şiir ve lügatte Müerric es-Sedüsi, gramerde Sîbeveyhi ve Asmaî ciddi aşamalar kaydetmiştir.⁴⁸

1.2.3.1.Nadr b. Şümeyl

Ebû'l-Hasen en-Nadr b. Şümeyl b. Hareşe b. Yezîd el-Mâzinî et-Temîmî (öl.204/820) Horasan'ın Merverrûz şehrinde doğdu ve ardından babasıyla birlikte Basra'ya geldi. Eğitimine burada devam ederek, Arap gramerinde Halil b. Ahmed'in önde gelen dört öğrencisinden biri olmuştur. Daha sonra Nadr b. Şümeyl, Basra'da geçim sıkıntısı çektiğinden doğduğu şehre dönmeye karar vermiştir. Merv'de yoksulluktan kurtulup servete kavuşan İbn Şümeyl, zamanın dil biliminde önderlerinden biri olmuştur.⁴⁹ Tebeu't-tâbiînden olan Nadr b. Şümeyl rivayetlerine güvenilen bir hadis âlimiydi. Humeyd et-Tavîl, Hişâm b. Urve, Hişâm ed-Destüvâî, İsmâil b. Ebû Hâlid, Hişâm b. Hassân, Abdullah b. Avn gibi tâbiîlerden hadis dinleyip rivayet etmiştir.⁵⁰ Kendisinden Yahyâ b. Maîn, Ali b. Medînî ve İshak b. Râhûye hadis rivayet etti (İbnü'l-Kıftî, III, 352 Eserlerinden en önde gelenleri, *Kitâbü's-sıfât fi'l-luğa* değişik konulardaki garîb kelimeleri açıklayan bir konu sözlüğü ve *Risâle fi'l-hurûfi'l-'Arabiyye* isimli risâledir. Ayrıca *Kitâbü'l-'ayn*'ın yöntemi ve muhtevasına dair geniş bir mukaddime yazmıştır.⁵¹ Bir görüşe göre bu sözlüğün planı ve tasarımı ile başlangıcı Halîl'e, ikmali ise başta İbn Şümeyl olmak üzere Halîl'in öğrencilerine aittir.⁵²

⁴⁸ Topuzoğlu, *el-Halil b. Ahmed, Hayatı, Şahsiyeti ve Eserleri*, 156.

⁴⁹ İsmail Durmuş, "Nadr b. Şümeyl", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 32/ 281-282.

⁵⁰ Kıftî, *İnbâhü'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nühât*, 3/351.

⁵¹ Kıftî, *İnbâhü'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nühât*, 3/352.

⁵² İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-a'yân*, 5/ 398.

1.2.3.2.Müerric es-Sedûsî

Ebû Feyd Müerric b. Amr b. el-Hâris es-Sedûsî el-Basrî en-Nahvî (öl.195/810-11), II. (VIII.) yüzyılın başlarında doğdu. Arap dili ve ensâb âlimi olarak bilinir. Lügat ve nahivde Sîbeveyhi ve Nadr b. Şümeyl ile birlikte Halil b. Ahmed'in en güvenilir üç öğrencisinden biri olmuştur. Eserlerinden öne çıkan olarak; *Kitâbü'l-Emsâl* zikredilebilir. Arap atasözlerine dair Mufaddal ed-Dabbî'nin kitabından sonra zamanımıza ulaşan ikinci eserdir. *Kitâbü hazf min nesebi Kureyş*, Araplar'ın soy bilimine dair günümüze ulaştığı bilinen ilk eser olup Kureyş kabilesinin soy şeceresinden önemli görülenler söz konusu edilmiştir.⁵³

1.2.3.3.Leys b. Muzaffer

Emevîler'in Horasan valisi Nasr b. Seyyâr el-Kinânî el-Leysî'nin torunudur. Kûfe kadısı Kâsım b. Ma'n ile Halil b. Ahmed'den fıkıh, dil ve edebiyat dersleri almıştır. Edebiyat, şiir, garîb lugatlar ve nahiv alanlarında temayüz etmiştir. Asıl ünlü olmasını Leys, *Kitâbü'l-'ayn* ve Halil b. Ahmed'le olan ilgisine borçludur. Rivayetlere göre Halil b. Ahmed öldükten sonra *Kitâbü'l-'ayn*'ı tamamlamıştır. Müteahhir lügat ve dil âlimleri Leys'i *Kitâbü'l-'ayn*'ın gerçek müellifi olarak kabul etmektedirler.⁵⁴

1.2.3.4.Sîbeveyhi

Tam olarak ismi, Ebû Bişr (Ebû Osmân, Ebû'l-Hasen, Ebû'l-Hüseyn) Sîbeveyhi Amr b. Osmân b. Kanber el-Hârisî (öl.180/796)'dir. Dil bilgisi öncülerinden birisidir. Şîraz yakınlarındaki Beydâ köyünde Fârisî bir anne babadan doğdu ve ardından Basra'ya geldi. Zekâsı, çalışkanlığı, genç yaşına rağmen geniş bilgisiyle çevresinin alâka ve takdirini kazanan Sîbeveyhi, hocası Halil b. Ahmed'in vefatından sonra nahivde zamanının en yetkili âlimi kabul edildi. Halil b. Ahmed, Sîbeveyhi'yi çok sever ve onu kendine yakın tutardı. Sîbeveyhi yanına geldiğinde onu şu sözlerle karşıladı: "Ey yorulmaz ziyaretçi! hoş geldin." Ebû 'Amr el-Mahzûmî, Halil b. Ahmed'in Sîbeveyhi'ye söylediği bu sözle ilgili: "Halil'in bu sözü Sîbeveyhi dışında kimseye söylediğini duymadım."⁵⁵ demiştir. Bir gün Hammâd'ın

⁵³ İbrahim Sarmış, "Müerric es-Sedûsî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 3/478.

⁵⁴ İsmail Durmuş, "Leys b. Muzaffer", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27/164.

⁵⁵ Muhammed Nâsif, "Arap Filolojisinin Dâhi İsmi: el-Halil b. Ahmed," çev: Mehmet Nafi Arslan, *İstanbul Üniversitesi Şarkiyat Mecmuası Dergisi* (Şubat 2015), No.27, s.179-188.

huzurunda okuduğu hadisin bir kelimesinde yaptığı i‘rab hatasından duyduğu üzüntü sebebiyle nahiv tahsil etmeye karar vererek on beş yıl kadar Halil b. Ahmed’in derslerine devam ederek nahiv, sarf, fonetik ve lügat konularında büyük mesafeler almıştır.⁵⁶*Kitâbü Sîbeveyhi* diye de anılan, Arap gramerine dair günümüze ulaşan ilk eser *el-Kitâb*’ındaki bilgilerin çoğunu ondan yapılmış alıntılar teşkil eder. Bu kitap, kendisinden sonra bu alanla ilgili bütün kitaplar için bir müracaat kaynağı ve öncü olmuştur. Hatta *el-Kitâb* lafzı telaffuz edildiğinde akla ondan başka bir şey gelmez.⁵⁷

1.2.3.5. Asmaî

Ebû Saîd Abdülmelik b. Kureyb el-Asmaî el-Bâhilî (öl.216/831) Basra’da doğdu ve orada yetişti. Arap dil ve lügat âlimleri şiir, dil ve lügat konularında bilgilerinin büyük bir kısmını Ebû Ubeyde ve Ebû Zeyd’in yanında Asmaî’ye borçludurlar. Basra dil okulunun en önde gelen temsilcisi Ebû Amr b. Alâ’dan başka İsâ b. Umer es-Sekafî, Halil b. Ahmed ve Halef el-Ahmer gibi tanınmış âlimlerden tahsil gördü. Eserlerinin içinde en önemlisi *el-Asmaiyyât*, eski Arap şiirini bir araya toplama gayesiyle Mufaddal ed-Dabbî’nin başlattığı hareketin devamı olarak meydana getirmiş, böylece *el-Asmaiyyât* Arap edebiyatında el-Mufaddaliyyât’la başlayan tarzı devam ettiren ve onu tamamlayan bir antoloji olmuştur.⁵⁸

1.2.4. Arap Dilindeki Yeri

Halil b. Ahmed, sözlük alanında uzman, gramerde Sîbaveyhi’in hocası ve Arap şiirinin karmaşık ölçülerini kodlamış biri olarak, Basra okulunun parlayan yıldızıydı ve onun bu hali birçok öncüyü gölgede bırakmıştır. Sadece çok büyük bir âlim değil, aynı zamanda orijinal fikirler serdeden birisiydi. Kendi zamanında onun ismi meşhur olmuştur. İslam âleminin yetiştirdiği en büyük filolog unvanına sahip bir ilim adamı olan Halil b. Ahmed, Hz. Ali’nin yönlendirmesi ile Ebû'l-Esved’in başlattığı Arap dilinin tedvini hususunda müstesna bir zihni meleke ile Arap gramerinde dağınık meseleler arasındaki hassas münasebetleri yakalayıp bunları sağlam kaidelere ve umumi esaslara bağlamıştır. O içlerinde sözlük, gramer, şeriat, matematik, musiki ve şiir olan birçok dalda başarılı çalışmalar yapmış ve o dünyevi

⁵⁶Mehmet Reşit Özbalkıç, "Sîbeveyhi" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37/130-134.

⁵⁷İsmail Durmuş, "Nadr b. Şümeyl", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/281- 282.

⁵⁸Ali Şakir Ergin, "el-Asmaiyyât", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 3/500.

kazançların arzusunu terk ederek kendini ilime adanmış biri olarak karakterize edilmiştir.⁵⁹

Hamza b. el-Hasan el-İsbahânî'nin onun hakkında İslam devletinde Araplarda kökü bulunmayan yeni bir ilmin ortaya çıkmasının Halil b. Ahmed ile olduğunu söylemiştir. Bunun en açık delili ise aruz ilmidir. Halil b. Ahmed, bu ilmi bir bilgeden almamış yahut kendisinden önceki bir örneğe bakarak oluşturmamış, aksine kendisi ortaya koymuştur. Eğer eski çağlarda yaşamış olsaydı ve dönemi uzak olmuş olsaydı, pek çok kimse onun ortaya koyduğu işlere kuşku ile bakacaktı. Halil b. Ahmed aruz ilmini keşfetmiş, ayrıca Arap dilini korumaya alan *Kitabu'l-ayn*'ı telif etmiştir. Böylece Halil b. Ahmed aslında yüce Allah'ın dünyayı yarattığından bu yana hiç kimse tarafından yapılmamış olan yeni şeyler ortaya koymuştur.⁶⁰

Tefekkürü esnasında başka hiçbir şey ile uğraşmamıştır. O çalışmalarını, çok azimli bir şekilde tefekkür içerisinde yaparken, etrafında olup biten hiçbir şeyin de farkına varmayacak kadar derin düşünmüştür. Halil b. Ahmed bu şekilde, tüm hayatı boyunca tefekküre dalıp zihnini genişletmiş, anlayışını tazelemiş, sezgisini keskinleştirmiş ve dehasını harekete geçirmiştir. Ölümüne sebep olduğu düşünülen elim olay onun akıl ve zekâsını meşgul olduğu işe nasıl yoğunlaşmasını göstermesi bakımından elim bir örnektir.⁶¹

Halil b. Ahmed meşgul olduğu gramer, lügat, musiki gibi dalları ilmi usul ve kaideleriyle ilk defa vazetmesi ve özellikle aruzu yeni bir ilim dalı olarak ortaya koyması ile hem büyük bir şöhret bulmuş hem de kendinden sonrakiler için bir kılavuz bırakmıştır.⁶² Çünkü şiir, Arapların tarihini, ilmini, geleneklerini ve ahlakını içeren divanıdır. Bunun doğal sonucu olarak Halil b. Ahmed, şiirle herkesten daha çok ilgilenmiştir. Şiirin geçmişi, yaşadığı dönemdeki durumu ve geleceği üzerine araştırmalarda bulunmuştur. Bu araştırmaları sonucunda, şiirin bir düzene sahip olduğunu ve bu düzeni istisnasız bütün şairlerin takip ettiğini tespit etmiştir. Sonradan gelenler, doğal biçimde ve meleke ile öncekilerin metodunu izlemişlerdir. Halil b. Ahmed'in yaşadığı dönemden önce sadece Araplar şiir yazıyordu. Fakat onun zamanın da durum farklı bir hal almıştı. Artık mevali de şiirle ilgileniyor, şiir nazmediyordu. Araplarda dile hâkimiyet zayıflamıştı. Dilin kullanımında karışıklıklar meydana gelmiş; lahn çoğalmıştı. Bazıları geleneksel Arap şiir

⁵⁹John A. Haywood, *Arabic Lexicography*, e.j.Brill, (Leiden: 1960), s. 20.

⁶⁰İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-a'yân*, 2/245.

⁶¹el-Mahzumî, *Ahbaru mine'l-Basra*, 28.

⁶²Topuzoğlu, *el-Halil b. Ahmed, Hayatı, Şahsiyeti ve Eserleri*, 155.

kıstaslarına uymayan yollara yönelmişti. Bu durum uzun süre devam etseydi bu bozulmalar daha genele yayılacaktı. Halil b. Ahmed, durumun ciddiyetini çok iyi kavradı ve harekete geçti. Dört bir yandan Arap şiirini toplamaya başladı. Topladığı şiirleri bir düzene koydu. Şiiri gruplara ayırdı. Her bir grup için ayrı esaslar belirledi. Her esas için ölçülü bir vezne koydu. O esasa uyan şiirler artık bununla anılır oldu. Böylece şiirler bu vezinler dolayısıyla diğerlerinden ayırt edilebilecekti. Bu esasların sayısını on beş olarak belirledi ve bunlara “bahir” adını verdi. Her bir bahre de ona uygun bir isim verdi.⁶³ İnsanların kendisi hakkında kötü düşünebilecekleri endişesiyle bu çalışmalarını arkadaşlarından ve çocuklarından gizliyordu. Bir defasında çocuklarından biri, onu şiirlerin vezinlerini gösterip, vezinlere ayırma işiyle meşgul olduğu sırada görünce insanlara gidip babasının delirdiğini söyledi. Halil b. Ahmed de bu davranışından dolayı onu şu sözlerle kınadı:

الكامل لو كنت تعلم ما أقول عذرتني أو كنت أجهل ما تقول عذلتك
لكن جهلت مقالتي فعذلتني وعلمت أنك جاهل فعذرتك

Benim söylediklerimi anlasaydın beni hoş görürdün

Yahut sen ne dediğini anlasaydın kendini ayıplardın

Ancak sen benim söylediğim şeyi anlamadın ve beni ayıpladın

Ve ben senin bilmediğini bildiğimden seni hoş gördüm⁶⁴

Daha sonra Halil, yaptığı çalışmaların doğru olduğuna tam kanaat getirince çalışmalarını insanlara açıkladı. İnsanlar tarafından Halil b. Ahmed’in çalışmalarının önemi kavranınca herkes şaşkınlık içinde kaldı. Onun çalışmaları sayesinde Kur’ân dili, karmaşadan kurtuldu. Şiir güvenilir esaslara kavuştu. Hamza b. el-Hasan el-İsbahânî’nin onun hakkındaki sözleri şöyledir: “İslam devletinde Araplarda kökü bulunmayan yeni bir ilmin ortaya çıkması Halil b. Ahmed ile olmuştur. Bunun en açık delili ise aruz ilmidir”.

Kitabu’l-ayn isimli sözlüğünü oluştururken Halil b. Ahmed daha önce kimsenin yapmadığı bir şekilde harflerin mahreçlerini esas alarak, boğazın en aşağısından dudağa kadar, harflerin mahreçlerini belirlemiştir. Halil b. Ahmed sesin oluşumunun akciğerlerden dudaklara doğru gelen havadan meydana geldiğini, havanın kesildiği noktada sesin oluştuğunu, bazı harflerin ise boğaz ve ağız

⁶³ Nihat M. Çetin, “Aruz”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 3/ 428.

⁶⁴ Topuzoğlu, *el-Halil b. Ahmed, Hayatı, Şahsiyeti ve Eserleri*, 156.

boşluğundan olduğunu çok önceden ortaya koymuştur. Halil b. Ahmed'den önce hiç kimse bu konuları onun ele aldığı şekilde ele almamıştır. Sonraki dilcilerin sesler ve seslerle ilgili konular hakkında yaptıkları belki de Halil b. Ahmed'in anlattığı şeylere bazı düzeltmeler veya harfleri onun dâhil ettiği yerlerden çıkarıp başka yere dâhil etmekten ibaret kalmıştır. Buyüzen insanlar, onu sesbilimin üstadı ve öncüsü olarak kabul etmişlerdir.⁶⁵

Halil b. Ahmed sadece Basra dil mektebinin değil asrının, hatta bütün İslam tarihinin yetiştirdiği müstesna bir dil âlimidir. Arap nazmının ritim bakımından içyapısını tahlil ve tespit amacıyla aruz sistemini ortaya koyuşu, gramer çalışmalarında Arapça'nın bünyesini kolaylıkla inceleyebilmek için çareler arayışı, Arapça'yı tespit faaliyetleri içinde özellikle Kur'an metnini, genel olarak da Arap yazısını yanlış okumaya meydan vermeyecek bir sistemle ve imla işaretleriyle ıslahı, dilin fonetiğine has orijinal bir lügat tedvini hep bir arada düşünülmüş ve aynı temellere oturtulmuş faaliyetlerdir. Bu yüzden Halil b. Ahmed aruz biliminin kurucusu ve harflerin söylenişine göre ilk sözlük düzenleyen çok yönlü bir kişi olarak kabul edilir.⁶⁶Kendisiyle yakın dostluğu olan meşhur edip İbnü'l-Mukaffa', onunla bir gece boyunca süren ilmi sohbetten sonra onun akıl ve zekâsının ilminden de çok olduğunu ifade etmiştir. Nitekim hiç bir harfini tanımadığı Süryani alfabesiyle kaleme alınmış Arapça bir metni okuyabilmesi, Grek diliyle yazılmış bir mektubu ise bir ay boyunca Grekçe çalışıp çözmesi, tarifini bilmediği bir göz ilacının karışımının nelerden meydana geldiğini ilacın yapıldığı kabı koklayarak tespit etmesi ve bunun gibi inanılması güç, fakat güvenilir ravilerin rivayetleriyle sabit birçok meziyeti nakledilir.⁶⁷

1.2.5. Ahlaki Yönü

Halil b. Ahmed, dindar, zühd ve takva içerisinde bir hayat yaşamıştır.⁶⁸ Basra'da babasından intikal eden bir bahçenin geliri ile hayatını sürdürmüş, Basra'da kamıştan yapılmış basit bir evde yaşamıştır. Akıllı, yumuşak huylu, ağır başlı, yüce gönüllü ve ileri görüşlü bir insandı. Ona göre hayatın anlamı; ilim ve insanlara faydalı olacak şeyleri ortaya çıkartmaktı. Mal ve makama önem

⁶⁵ Ahmet Yüksel, "İlk Dönem Arap Dilcilerinde Fonetik Çalışmalar: el-Halîl b. Ahmed el-Ferâhidî Örneği" *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* (Temmuz, 2007), no.24, s.149.

⁶⁶ Abit Yaşar Koçak, *Handbook Of Arabic Dictionaries*, s. 22.

⁶⁷ Topuzoğlu, *el-Halil b. Ahmed, Hayatı, Şahsiyeti ve Eserleri*, 155.

⁶⁸ Celeleddin Abdurrahman es-Suyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât*, (Lübnan: Mektebetü'l-asiye, ts.), 1/558.

vermiyordu. Öğrencileri onun ilmi sayesinde büyük paralar kazanırken kendisi bir kulübede oturuyor, burada çalışıyor, burada düşünüyor ve insanların arasına onları hayrette bırakacak şeylerle çıkıyor ve şöyle diyordu: “Üzerime kapıyı kapatırım artık kaygılarım oradan içeri giremez.”⁶⁹Fakat bazı öğrencileri dünyevi bir hayat tercih ederek, onun ilmi sayesinde hem büyük âlim hem de servet ve mevki sahibi olmuşlardır. Hem öğrencisi hem de arkadaşı olan en-Nadr b. Şumeyl bu hususta şöyle demiştir: “Halil b. Ahmed kulübesinde beş parasız iken, onun ilmini bütün dünya kullandı. Onun ilmi yayıldı ve arkadaşları onun ilmi ile paralar kazandılar.”⁷⁰

Halil b. Ahmed'in bu huyunun bir tezahürü eser yazımı hususunda da görülmektedir. Nitekim okuduğu kitaplarda ele almış olduğu konuları tekrardan ve taklitçilikten kaçınmış, edindiği geniş bilgi ve malumatı kendi adına bir kitap halinde toplamak yerine öğretim yoluyla herkese nakletmeyi tercih etmiştir. Kendisinden önce bilinmeyen, o zamana kadar ilim olarak tanınmayan birçok konuda fikir, metot, sistem, terminoloji vb. bularak yenilikleri ihtiva edecek kitaplar tedvin ve telif etmesi, ahlaki açıdan önemlidir. Ayrıca ilmini ve buluşlarını kendisi kaleme almak yerine etrafındakilere öğretmeyi tercih etmesi, talebelerine ders öğrenmenin ve eser yazmanın usulünü de öğretmesi onun ilim ahlakını göstermesi açısından çok önemlidir.⁷¹

Halil b. Ahmed, her yıl düzenli şekilde ya hacca giden veya cihada katılan son derece zühd ve takva sahibi dindar bir kimse idi. Vehb b. Cerir, onun el-Ahtal'a ait olan:

وَإِذَا افْتَقَرْتَ إِلَى الدُّخَائِرِ لَمْ تَجِدْ دَخْرًا يَكُونُ كَصَالِحِ الْأَعْمَالِ

"Fakirleşip de geçim metana, servete muhtaç olursan, salih amel gibi bir servet bulamazsın" mealindeki beytini dilinden düşürmediğini söyler.⁷²

Halil b. Ahmed, çeşitli hasletlere sahip bir dahi ve değişik ilim dallarına birçok yenilik getiren müstesna bir âlim olarak tanındığı kadar Süfyan es-Sevrî'nin, "Altın ve miskten yaratılmış birini görmek isteyen Halil'e baksın" şeklindeki ifadesinde belirttiği “altından ve miskten yaratılmış” sözü onun ilmini ve şahsiyetini övmektir. Süfyan es-Sevrî, altından yaratılmış demesindeki kastı onun derin ilmini

⁶⁹ İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-a'yân*, 2/ 245.

⁷⁰ el-Mahzumî, *Ahbaru mine'l-Basra*, 30.

⁷¹ Topuzoğlu, *el-Halil b. Ahmed, Hayati, Şahsiyeti ve Eserleri*, 158.

⁷² Ebû'l-Hasen Cemâlüddîn Alî b. Yûsuf b. İbrâhîm b. Abdilvâhid eş-Şeybânî el-Kıftî, *İnbâhü'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nühât*, thk.: Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhîm, (Kahire: Dâru'l-fikri'l-Arabî, 1982), 3/380.

övmek maksatlı olup, Miskten yaratılmış demesindeki kastı ise onun büyük şöhretini övmeye işaret etmektedir. Bu sözler aynı zamanda Halil b. Ahmed'in dehasına, insanların ona hürmet ettiğine, kendisini ilme adadığına, bir âlim ahlakında olduğuna, mütevazı bir hayatı olduğuna ve asaletli olduğuna da işaret etmektedir. Halil b. Ahmed hakkında intikal eden bilgiler, mesela ahlakı, üstün kişiliği, zâhid, mütevazı ve takva sahibi olması, kendisiyle övünmemesi, ahlakını ve vakarını düşürmemesi gibi hasletleri, âlimler tarafından kabul edilen ittifaklı bilgilerdir.⁷³

Halil b. Ahmed, ilmî çalışmalarını dindar bir hayat içerisinde gerçekleştirmiştir.⁷⁴ Bilhassa güzel ahlakı, üstün fazileti, zühd, takva ve kanaatkârlığı ile de meşhur olan örnek bir insandı. Bu sebeple halife ve emir gibi makam sahiplerinin sohbetinden hoşlanmazdı. Süleyman b. Habîb b. el-Muhellib b. Ebî Sufra, onun yaşadığı hayattan haberdar oldu. Bunun üzerine ona bir maaş bağladı. Süleyman, Fars bölgesi ve el-Ehvâz valisi idi. Sonra bir mektup yazarak huzuruna davet etti. Halil ise onun amacının dünya malı karşılığında kendisinden yararlanmak olduğunu fark etti. Bu nedenle ona şöyle bir cevap yazdı:

أبلغ سليمان أنني غني وفي سعة وفي غنى غير أنني لست ذا مال
.....
والفقر في النفس لا في المال فاعرفه ومثل ذلك الغنى في النفس لا المال
.....
فالرزق عن قدر لا العجز ينقصه ولا يزيدك فيه حول محتال.
.....

“Süleyman’a, benim malım olmasa da ona ihtiyaç duymadığımı ve kendisine de muhtaç olmadığımı bildirin, Ne yazık ki ben kimsenin açlıktan ölmediğini ve kimsenin aynı hal üzere kalmadığını görmüyorum. Rızık, Allah’tandır. Zayıflık onu eksiltemediği gibi kurnazın çabası da onu arttıramaz. Fakirlik ve zenginlik malda değil gönüldedir, biz böyle biliriz.”

Bunun üzerine Süleyman, Halil’in maaşını kesti. Halil bu duruma şu sözlerle cevap verdi:

إن الذي شقّ فمي ضامن لي الرزق حتى يتوفاني

“Şüphesiz ki ağzımı yaratan, canımı alıncaya kadar rızıkımın da kefilidir.” Süleyman bu sözleri işitince ona bir mektup yazarak ondan özür dilemiştir ve

⁷³ Rıdvan Yeşilyurt, “Halil b. Ahmed el-Ferâhîdî (İlmî Hayatı, Eserleri, İlmî ve Edebî Kişiliği)”, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum, 2015, s. 18.

⁷⁴ el-Mahzumî, ‘*Ahbaru mine’l-Basra*, 28.

maaşını ikiye katlamıştır.⁷⁵ Yine onun aruz derslerine bir müddettir devam ettiği halde hiçbir şey anlamayan birine, bu durumu onun yüzüne vurmadan bu işten vazgeçmesini kibarca tavsiye etmek kastıyla aşağıdaki beyti ödev olarak yazmasını ister: "Bir şeyi yapmayı beceremezsen, bırak onu ve yapabileceğin bir şeye yönel."⁷⁶ Onun bu yaklaşımı Halil b. Ahmed'in ne kadar nazik bir kimse olduğunu göstermesi açısından dikkat çekicidir.

"Halil b. Ahmed dizisi" de denilen, mahreçlere göre yapılan bu sıralamada müellifin eserini te'lif ederken Horasan'da bulunuşu ve aslen Horasan'lı olan talebesi Leys b. Muzaffer'in yardımı ile yazması ve Horasan'ın da İran ve Hindistan'a komşu oluşu dolayısıyla, Sanskrit alfabesindeki tertibe benzerliği ileri sürülerek onun önceki alfabelerden ilham almış olduğu düşünülse bile asla kimseyi taklit etmemiştir.⁷⁷

1.3. ESERLERİ

1.3.1. Lüğat Türü Eserleri

1.3.1.1. Kitabü'l-'ayn

Lüğatchilik önce Kur'ân-ı Kerîm'e, sonra hadise bağı olarak İslâm'ın bu iki ana kaynağını doğru anlama gayretiyle başlamıştır. Kur'ân-ı Kerîm'de geçen ve dilde çok yaygın olmayan kelimeleri, eş mânalı kelimeleri, aynı kelimenin muhtelif âyetlerde taşıdığı farklı mânaları ve yine hadiste geçen ve az kullanılan kelimelerin mânalarını tesbite dair bu çalışmalarda, şiir ve emsâl gibi lâdinî edebî mahsuller izah unsuru olmuştur ve sonraları, taranan metinlerin sınırı genişletilmiştir. Arapça'nın klasik sayılan metinleri bir bütün olarak taranmış ve bir nevi sistematik lügatler yazılmıştır. Yeryüzü ve arazi şekilleri, sular, insanlar, kuşlar, arılar, koyunlar, atlar ve develer gibi tabiat unsurları, hayvanlar vb. ile ilgili kelimeler için bilhassa II-IV. (VIII-X.) yüzyıllarda yüzlerce lügat tertip edildi ki bunlar daha sonra İbn Sîde'nin (öl.458/1066) *el-Muhassas*'ı gibi geniş kadrolu teliflerde her mevzua bir bölüm ayrılarak birleştirilmiştir. Bahsedilen tarzdaki eserlerin tertibi devam ederken ilk defa Halil b. Ahmed alfabetik diziyi düşünmüştür. Bunda kelimelerin köklerini kuran sessizleri esas almıştır. Arapça'nın yapısıyla alâkalı olan bu mühim husus bazı istisnalarla lüğatchilik hâlâ yaşamaktadır. Halil b. Ahmed, ayrıca aynı sessizlerin yer değiştirmesiyle hâsıl olan kelimeleri bir araya toplamış (kalb usulü) ve harflerin

⁷⁵ İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-a'yân*, 2/246.

⁷⁶ İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-a'yân*, 2/247.

⁷⁷ Topuzoğlu, *el-Halil b. Ahmed, Hayatı, Şahsiyeti ve Eserleri*, 161.

dizisinde mahreçlerini göz önüne alarak bunları en dipteki gırtlak seslerinden dudak seslerine doğru sıralamıştır. Böylece dizide ilk yeri ayn harfi aldığı için eser *Kitâbü'l-‘ayn* adını almıştır.⁷⁸

Bu eser, arap lügatçılığı sahasında telif edilen şekil ve muhteva bakımından orijinal, aynı zamanda dünya lügatçılık tarihinde II. (VIII.) yüzyıl gibi erken bir dönemin mahsulü hüviyetiyle dönüm noktası sayılabilecek önemli bir eserdir.⁷⁹

İslam coğrafyasının genişlemesinden sonra diğer milletlerin dilleriyle tanışan Araplar, kendi dillerini başka dillerin etkisinden korumak için, dil çalışmalarına özel bir önem verdiler. Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi hicri ikinci asırdan itibaren gramere dair eserler telif edilmiştir. Bu arada, Arapçanın ses özellikleri de incelenme konusu olmuştur. Halil b. Ahmed, çeşitli alanlarda olduğu gibi bu konuda da öncü olmuştur. O, “*Kitabu'l-ayn*” adlı eserinin önsözünde Halil b. Ahmed ana hatlarıyla harflerin çıkış noktaları ve seslerine göre çalışmasını nasıl yazdığını ve çalışmasını nasıl düzenlediğini; Bu sözlüğün dudak seslerine alfabetik sırayla yönlendirildiği ve gırtlak seslerinden biri ‘ayn=ع harfiyle başlayan, karakterlerin her kaynağı için düzenlendiğini ve bu yüzden de sözlüğün isminin *Kitab el-‘ayn* olarak isimlendirdiğini söylemiştir.

Alfabetik sıraya göre düzenleme *Kitâbü'l-ayn* bakıldığında gırtlak sesleriyle başlama ve dudak ortalarına doğru yönelir.

ع ح ه خ غ / ق ك / ج ش ض / ص س ز

ط د ت / ظ ذ ث / ر ل ن / ف ب م / و ی

Halil b. Ahmed'in sonraki düzenlemesi, harflerin gırtlak noktalarının mesafelerine göre, kelimelere eklenen karakterleri bir kenara koyup, sadece kök harfleri(radikalleri) dikkate alıyordu. Örneğin;

ع ب د / ع د ب / ب ع د / ب ع د / د ب د ع

Örneğindeki gibi harflerin çıkarılmasıyla kelimeleri yerleştirdi, aynı yere ب ع د kelimesini yerleştirdi ve asıl olanı açıkladı. Halil herbütün harfleri tek tek bab olarak düşündü ve bunları kitap olarak isimlendirdi. Kitabı harflerin toplam sayısını eşit bölümlere ayırdı ve ilk bölüm sözlükte ayn harfiyle başladığı için *Kitab el-ayn*,

⁷⁸Nihad M. Çetin, "Arap", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 3/321-324.

⁷⁹ Haywood, arabic lexicography, 20.

ikinci bölüm için Kitap el- Ha, ve üçüncü bölüm kitap el- kha isimlerini verdi. Ayrıca “Kitap” diye isimlendirdiği bölümleri aşağıdaki gibi düzenledi:

- قد, لو, قد gibi iki harften oluşan kelimeler
- بحر, جعل kelimelerinin temeli 3 harfli seslerden oluşan üçlü kelimeler
- وعد, قال, جرى boş ya da eksik üç harften oluşan eksik harfli kelimeler
- وشى, شوى benzeşen kelimeler
- درج Dört harfli kelimeler
- سفر, جل Beş harfli kelimeler

Halil b. Ahmed, üçlü ve dörtlü kelimeleri çok az olmaları sebebiyle bir tek bölümde birleştirmiştir. Diğer taraftan kelimenin anlamı verildiğinde, Yazar, Kur’an’dan çıkardığı anlamla doğrulama ve destekleme sağlamış oluyordu. Bu işlem hadis, atasözü ve şiirde de geçerliydi. Ayrıca Halil b. Ahmed’den bazı çağdaşları onun eserlerinden çokça makalelerine alıntılar yaptılar. Özellikle öğrencilerinden Asmaî, Ubeyde ve Sîbeveyhi bol miktarda alıntı yapmıştır.

Sözlük alanında ilk çalışma olarak, *Kitabu'l-ayn*'da eksik noktaların ve hataların olması beklenmektedir. Yazarlar tarafından esere, bu yönünden dolayı özellikle eleştiri noktasında çok miktarda yayın yapılmıştır.

Eğer *Kitabu'l-ayn*'dan bir kelime bulmak istersek şu sırayı takip ederiz:

- Kelimenin köklerini belirleme
- Eğer kelime mudaaf ise idgamı açma
- Kelimenin ilk harfinin gırtlak noktasıyla ilişkisini belirleme
- Sonuç olarak, gırtlak noktalarına göre tekrar düzenleme
- Harflerin değişimlerinin anlamı alınan kelimeye dikkat edilmeli, kelimenin ikili, üçlü, dörtlü, beş harfli ya da altı harfli olduğunu belirleme.⁸⁰

Celeleddin es-Suyûtî'nin (öl.911/1505) İbn Keysân'dan (öl.299/911) rivayetine göre, Halil b. Ahmed'in “عayn” harfini temel almasının sebebini şöyle açıklamıştır: “Hemzeyle başlamadım. Çünkü hemze noksanlaşır, değişir ve hazfe uğrar. Elif’le de başlamadım. Çünkü o, ne bir isim, ne de bir fiilde zait veya mübdel olması hariç kelime başında gelmez. Ancak bazı istisnalarda zait veya değişerek gelebilir. Karın boşluğundan gelen ه harfi ile de başlamadım. Çünkü o hafîdir ve sesi yoktur. Bu yüzden ikinci bölgeye indim. Orada عayn ve boğazdan gelen ح ha harfleri vardı.

⁸⁰Koçak, *Handbook of Arabic Dictionaries*, 22.

᠑ayn'ın daha açık ve net olduğunu gördüm ve te'lifte en güzelinin meydana gelmesi için, ᠑ayn harfi ile başladım.”⁸¹

Eser, fikir, metot ve Arap alfabesindeki harflere uygun tertibi itibariyle yeni ve orijinaldir. Ancak hayatının son yıllarında iken telife başladığı, fakat eserin sonuna doğru vefatı üzerine Leys'in ve diğer talebelerinin bu kitabı tamamladığı yahut Sîbeveyhi'nin *el-Kitab*'ının telifinde olduğu gibi fikir, bilgi, izah ve şerhlerin Halil b. Ahmed'e, telifin ise Leys'e ve diğerlerine ait bulunduğu yada Leys'in şöhret gayesiyle eseri kabullenip ikmal etmiş olduğu yolunda çeşitli rivayet ve iddialar da ileri sürülmüştür.⁸²

1.3.2. Musikiye Dair Eserleri

1.3.2.1. Kitâbu'l-Îkâ' ve Kitâbu'n-Nağam fi'l-Mûsikâ

Halil b. Ahmed'in musikî alanındaki Kitâbu'l-Îkâ' ve Kitâbu'n-Nağam fi'l-Mûsikâ isimli eserleri, aruza en yakın iki çalışmasıdır.⁸³ Onun bu sahada yukarıdaki eserleri yazdığı bilinmektedir⁸⁴ ve günümüze kadar gelmemiş olan bu eserlerin musikiye dair ilk ilmi araştırmalar olduğu kabul edilmektedir.⁸⁵

Halil b. Ahmed, ilk Arap sözlük *Kitabü'l-ayn*'nın derleyicisi, aruzun kurallarını düzenleyen ve arap filolojisinin Basra okulunun en ünlü âlimlerinden biri olmasının yanında musiki alanında zamanın en büyük müzikal kuramcısıdır da.⁸⁶

1.3.3. Nahiv Alanına Yönelik Eserleri

1.3.3.1. Kitâbü'l-Cümel fi'n-Nahv

Halil b. Ahmed'in, nahiv alanındaki tek eseri olmasına rağmen birçok âlime kaynak olduğu ve Arap dilinin gramerini büyük ölçüde genişletip geliştirdiği tartışmasızdır. Çünkü Arap nahvini ayrı bir ilim olmasında büyük payı olan Abdullah b. Ebu İshak' (öl.117/735)'ın ve öğrencisi tarafından nahiv alanında yazılan eski eserler *Kitabü'l-cami*' ve *Kitabü'l-ikmal* eserlerin yazarı İsa b. Ömer es-Sekafi' (öl.149/766)'den sonra Halil b. Ahmed, bu sahada da müstesna zekâsıyla ele aldığı

⁸¹ Ebû'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî, *el-Müzhir fi 'ulûmi'l-luğa*, thk.: Fuat Ali Mansur, (Beyrut: Darü'l-kütübi'l-ilmiyye, 1998), 1/70.

⁸² Tevfik Rüştü Topuzoğlu, *el-Halil B. Ahmed, Hayatı, Şahsiyeti Ve Eserleri*, 159-161.

⁸³ Suyûtî, Ebû'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî, *Bugyetü'l-vu'ât fi tabakati'l-lugaviyyîn ve'n-nühât*, thk.: Muhammed Ebu el- Fazıl İbrahim, (Sayda: Mektebetü'l-asiye, ts.), s. 558.

⁸⁴ Ebû'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'küb İshâk b. Muhammed b. İshâk en-Nedîm, *el-Fihrist*, thk.: İbrahim ramazan, (Beyrut: Daru'l-marife, 1997), s. 66.

⁸⁵ Henry George farmer, *A history of arabian music*, luzac &co, London, 1929, s.126.

⁸⁶ Farmer, A history of arabian music, s. 126.

konuların sınırlarını çizmiş, terimlerini hazırlamış ve onların sistemli disiplinler haline gelmesini sağlayacak usulleri belirlemiştir.⁸⁷

Onun nahve dair bilgilerinin bizzat ortaya çıkmasını sağlayan bilhassa öğrencisi Sîbeveyhi'dir. Müellifi de dâhil birkaç neslin âlimlerinin çalışmaları sonunda kararlaşmış bilgilerin, itibar edilen fikirlerin düzenli bir özeti ve zamanına kadar yazılan nahve dair kitapların en büyüğü, günümüze ulaşabilenlerin en eskisi olup sonraki çalışmalarda esas kabul edilen, şerh, izah, ihtisar, tenkit ve tashih mahiyetinde yüzlerce eserin yazımında dayanak olan meşhur *el-Kitab*'ını yazarken, Sîbeveyhi Arapça'nın gramerini çok defa küçük noktalarına kadar tespit eden meşhur *el-Kitâb*'ında Îsâ b. Ömer es-Sekafi'nin bir eserini örnek olarak almış, muhtevasını hocası Halil b. Ahmed'in derslerinde onun sorulan sorulara verdiği cevapları esas alarak bu eserini meydana getirmiştir.⁸⁸

el-Kitâb Müberred'in *el-Muktedab*'ı gibi büyük ve daha tertipli eserlere rağmen şöhret ve itibarını korumuştur. III. (IX.) yüzyıl başlarından itibaren şerhi, izahı, ihtisar ve ikmalî ve bazen tenkit ve tashihi mahiyetinde yüzlerce eserin hareket noktası, bu sahadaki çalışmaların devamlı ve verimli akışının ana kaynağı olmuştur ve Arapça'nın ve İslâmiyet'in hâkim olduğu yerlerde asırlardır önemini korumaktadır.⁸⁹

1.3.4. Meâni'l-Hurûf Türü Eserleri

1.3.4.1.el-Huruf (Risale fi ma'anil-huruf)

Arap alfabesinde "elif" ile başlayıp "ya" ile biten harflere (hurûfu'l-heca) Araplar'ın izafe ettiği manalardan bahseden bir risale olup müellif bu anlamlarla ilgili olarak söylenmiş beyitleri şahit olarak zikretmiştir. Halil b. Ahmed'in çeşitli vesilelerle söylediği birkaç beyitlik şiirleri nahiv, lügat ve edebiyata dair kitaplarda dağınık bir şekilde mevcut olup Hatim Salih ed-Damin bunları *Şu'ara'ü mukillîn* adlı eserinde kaynaklarını vererek bir araya toplamıştır.⁹⁰

Harfler konusu Halil b. Ahmed'in *Kitabü'l-'ayn*'ı, Sîbeveyhi'nin *el-Kitab*'ı, el-Müberred (öl.285/898)'in *el-Muktedab*'ı; Zeccacî (öl.340/950)'nin *el-Cümel*'i, Zemahşerî (öl.538/1143)'nin *el-Mufassal*'ı, İbn Yaiş (öl.643/1245)'in *Şerhu'l-Mufassal*'i başta olmak üzere klasik nahiv kaynaklarının hemen hepsinde ele alınmış

⁸⁷ Tefvik Rüştü Topuzoğlu, *el-Halil B. Ahmed, Hayatı, Şahsiyeti ve Eserleri*, 163.

⁸⁸ Tefvik Rüştü Topuzoğlu, *el-Halil B. Ahmed, Hayatı, Şahsiyeti ve Eserleri*, 162- 163.

⁸⁹ Çetin, Arap, 3/321-324.

⁹⁰ Tefvik Rüştü Topuzoğlu, *el-Halil B. Ahmed, Hayatı, Şahsiyeti ve Eserleri*, 163.

olup bu konudaki ilk çalışma Halil b. Ahmed'in yapı/hece harflerinin anlamlarını tek tek açıkladığı *el-Huruf* adlı eseridir. Halil b. Ahmed 'den sonra pek çok dilci tarafından aynı ismi taşıyan çalışmalar yapılmıştır.⁹¹

1.3.5. Yazı ve İmlaya Yönelik Eserleri

1.3.5.1.Kitabü'n-Nakt ve'ş-Şekl

Kur'an-ı Kerim'in harekelenmesi ve noktalanmasına dair kaleme aldığı bu eser Halil b. Ahmed' in eserleri arasında gösterilmekte ve bu alanda yazılan ilk eserdir. Fakat bu eser günümüze ulaşmamıştır.⁹²

Hiz. Peygamber'in hayatında çeşitli malzeme üzerine kaydedilmiş olan Kur'an metnini, Hiz. Osman'ın bizzat istinsah ettiği mushafta yazılan şekliyle muhafaza etmek ve böylece onun bozulmasına yol açmamak gibi sahabenin gösterdiği gayret yanında, yanlış okuma ve dil hatası yapma (lahn) tehlikesini önleyecek tedbirlerin de alınması zorunlu hale gelmiştir. Ebû'l-Esved ed-Düelî ile (öl.69/688) başlayan, Nasr b. Asım el-Leysî ve Yahya b. Ya'mer gibi şahsiyetlerle devam eden bu yöndeki çalışmalar arasında Halil b. Ahmed'in yazının ıslahı hususundaki büyük hizmetinin önemli bir yeri vardır. Her ne kadar gerek vahyin yazılışı sırasında gerekse daha sonra benzer harflerin ayrılması için konan noktalarla hareke mahiyetindeki noktalar, metne birer ilave kabul edilip, karışıklığa yol açar endişesiyle farklı renkte mürekkeple kaydedilmişse de bu işaretler mushaflardan daima tecrit edilmiş ve Kur'an kıraati uzun müddet Hiz. Osman nüshasını esas alan mushaflardan yapılagelmiştir. Ancak metnin onu ezbere bilmeyenler tarafından doğru okunabilmesi doğru yazılmasına bağlı olduğundan, Malik b. Enes'in bazı şartlarda mushafların noktalanmasına cevaz vermesi üzerine Halil b. Ahmed geliştirmiş olduğu bir yazı ve imla sistemiyle bu kabil tereddüt ve endişeleri ortadan kaldırmak için *Kitabü'n-nakt ve'ş-şekl*'i telif etmiştir.

Halil b. Ahmed bu çalışmalarında, Ebû'l-Esved'in koyduğu yuvarlak noktalardan ibaret ilk harekeler yerine yatık elif, vav ve uzatılmış ya harflerinin küçük şekillerinden bugünkü fetha, zamme ve kesreyi bulmuş, imla işaretleri için de bazı kelimelerin remzi mahiyetinde olmak üzere yine küçük ve kısaltılmış harfleri

---

⁹¹ Ahmet Yüksel, "Arap Dilinde "Me' Anı'l-Huruf" İlmine Dair Literatür Çalışmaları" *Ekev Akademi Dergisi* (Yaz 2004), No. 20, s. 295.

⁹²en-Nedîm, *el-Fihrist*, 66.

kullanmıştır. Kabul edildiğine göre hareketleri bugünkü şekillerine kavuşturan kişi, Halil b. Ahmed'dir.⁹³

1.3.6. Aruza Dair Eserleri

1.3.6.1. Kitabu'l-'Aruz

Halil b. Ahmed, eski Arap şiirinde uzak bir mazide gelişerek an'aneleşmiş, eski şairlerin sadece kulak ve dil terbiyesiyle öğrenen geldikleri bazı nazım kaidelerini ve şiirin bir takım esaslarını ilk defa nazari olarak sistemli bir izah şekline kavuşturmuş ve "aruz" adıyla bir ilim şubesi halinde ortaya koymuştur. Bu alanda yazmış olduğu fakat maalesef günümüze ulaşmayan birkaç eserinden biri ve en önemlisi *Kitabu'l-'aruz*'dur.⁹⁴ *Kitabu'l-'aruz*'un Halil b. Ahmed'e ait olduğu kaynaklarda geçmektedir.⁹⁵ O, bu eserinde ilk defa Arap nazımının ritim bakımından içyapısını tahlil etmiş, şairlerin yüzyıllardır Ukaz, Devmetü'l-cendel vb. panayırarda şiir inşadı yoluyla öğrendikleri, basit ve hususi makamlarla kullanıp geliştirdikleri ancak şair ve ravileri tarafından duyularak ayrılabilen farklı vezinler arasındaki çeşitli münasebetleri belirleyip tasnif etmiştir. Henüz hece ve vurgu (accent) mefhumunun olmadığı bir dönemde beytin yazılı şeklindeki hareketli ve sakin harflerin dizilişinden hareketle şiirin doğrusu ile bozuk olanını ayırmayı sağlayan orijinal ve yazıya dayanan ve herkesçe kavranabilen bir ölçü sistemi bulmaya çalışmıştır.⁹⁶

Çeşitli lügat manaları yanında edebi bir terim olarak aruzu bizzat Halil b. Ahmed "kendisiyle bir şey karşılaştırılan (ma'ruz), dolayısıyla ölçü, terazi (mizan) veya örnek olan şey" anlamında kullanmış ve "Çünkü şiir onunla karşılaştırılır" şeklinde açıklamıştır.⁹⁷

Müstakil eserlerden başka edebiyat kitaplarında ve ansiklopedik eserlerde de bu konulara ait özel bölümler mevcuttur. Bunlar arasında İbn Abdürabbih'in *el-İkdi'l-ferîd*'indeki bölüm Halil b. Ahmed'in kitabına tamamıyla sadık kalması yönünden bilhassa söylenmelidir.⁹⁸

Halil b. Ahmed'in hayatına bakıldığında, yaşadığı dönemin zor şartları içinde ilklerin insanı hüviyetini taşımaktadır. Sözlük olarak ilk defa *Kitâbü'l-ayn*'ı yazması,

---

⁹³Rekin Ertem, "Elifba", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/44-49

⁹⁴ Çetin, Arûz, 3/426.

⁹⁵ en-Nedîm, *el-Fihrist*, 66.

⁹⁶ Çetin, Arûz, 3/ 427.

⁹⁷ Çetin, Arûz, 3/425.

⁹⁸ Çetin, Arûz, 3/427.

aruz'u tespit edip kullanması, hadislerin tedvin döneminde daha ilk hadis kitaplarının yeni yeni oluşumu sürecinde onun rivayetleri istişhad aracı olarak kullanması, Arap dilinde bugünkü anlamda harekelemeyi yapmış olması vs. bugüne ulaşmayan eserleri elimizde olsaydı onun etkisinin daha farklı alanlarda da oluşacağı aşikârdır. Yaşadığı ekonomik sıkıntılar ve imkânlar onu yolundan döndürmemiştir. Onun Arap dilinin temel kurallarının tespit edilmesi uğrunda çöldeki fasih Arapça konuşan insanlara kadar gidip onları dinlemesi, tespitler yapması fevkalade dikkat çekicidir. Kendi çocuklarının bile aleyhinde değerlendirmeleri olmasına rağmen özgün olarak ortay koyduğu kelime dizin sistemi dikkat çekicidir. Onun yaptığı çalışmalar zamanla anlaşılmiş ve kendisinden sonra yaşayan birçok dil âliminin de istifadesine vesile olmuştur. Arap dilinin ortadan kaybolma tehlikesine karşı yaptığı gayretler, bugün kurallı bir dilin yaşamasına vesile olmuştur. Dil çalışmalarında çölde yaşayan insanların kullanımına itimadı kadar, Kur'an-ı Kerim, hadis ve eski Arap şiirini esas alması önemlidir. Özellikle hoca ve talebelerine bakıldığında muhaddis olanların bulunması, normalde Basra dil ekolünün rivayetlere istişhadta yer vermemesi veya az vermesine rağmen o hoca veya talebelerinden ve kendi isteğinden olacak ki hadislerle istişhada çok önem vermiştir. Özellikle *Kitabü'l-ayn* isimli eserinde bunun örnekleri çoktur.

2. BÖLÜM

KİTABÜ'L AYN'DA HADİSLE İSTİŞHAD

2.1.İstişhad Kavramı, Basra ve Kûfe Dil Ekollerinin Hadisle İstişhadı

“İstişhad” kelimesi “şehide” filinden türemiştir. “Birinin şahit olmasını istemek” anlamına gelmektedir. İstilahî anlamda ise; tefsir, fıkıh, hadis, kelam vs. alanlarda bir bilginin kesin ve doğru olduğunu ispatlamak için, doğruluğu kesin bilgilerden şahit getirme ameliyesine denir. İstişhad uygulaması, çoğunlukla dil ve hadis alanında ön plana çıktığı görülmektedir. Ancak hemen hemen bütün ilimlerde olduğu gibi konu ile ilgili farklı düşüncelerde olanlar da bulunmaktadır.

Kur'an en fasih ve en belîğ söz kabul edildiğinden onun mütevâtir, şâz ve âhâd kıraatleriyle istişhâd edilmiştir. Hadislerle istişhâdın câiz olup olmadığı hususu tartışmalıdır. İbn Harûf en-Nahvî, İbn Mâlik et-Tâî ve Radî el-Esterâbâdî eserlerinde hadislerle istişhâd etmişlerdir. Hatta Radî, sahâbe ve Ehl-i beyt sözleriyle de istişhâd edilebileceği görüşündedir. Başta İbnü'z-Zâîğ ve Ebû Hayyân el-Endelüsî olmak üzere birçok dilci, hadislerin Hz. Peygamber'den sadece anlamları ile rivayet edildiğini söyleyerek bu metinlerle istişhâdını câiz görmemişlerdir. Basra ve Kûfe dil mekteplerine mensup eski dilciler de hadislerle istişhâd etmemişlerdir. Öte yandan eski dilcilerin hadislerle istişhâd etmemesinin onlarla istişhâdın câiz olmamasını gerektirmediği de ileri sürülmüştür. Kısa hadislerle Rasûlü Ekrem'in fesahatini ortaya koyan hadislerin, özlü sözlerinin ve darbimesellerinin hem lafız hem anlamca ona ait olduğu, birkaç rivayeti bulunan hadislerle uzun hadislerin ise anlamlarının nakledilmiş olabileceği görüşü daha makul kabul edilmiştir.

Kûfe ve Basra Hz. Ömer döneminde kurulmuş iki ordugâh şehirdir. Horasan ve Kafkasya bölgesine yapılacak fetihlerde bu iki şehir ve valileri etkili olmuşlardır. Siyasi hayatta bu şekilde olan mezkûr şehirler hadis ilmi açısından da önemli bir yere sahiptirler. Her iki şehirden de birçok hadis âlimi yetişmiştir. Hadis musannefatına çok katkıda bulunmuşlardır. Basra'ya nazaran Kûfe daha karışık bir yapıdadır. Şehirde Şii, Harici, Hristiyan, Yahudi vs. birçok grup yaşamaktadır.

Basra dil ekolü Kûfe dil ekolünden önce oluşmuştur. Kûfe yaklaşık bir asır sonra Basra'dan aldığı bilgilerle dil ekolünü oluşturmuştur. Basra dil ekolü daha

çok çöldeki bedevilerden, fasih konuşan Araplardan dilin kurallarını oluşturmaya çalışmıştır. Kûfe'de ise yaşayan halk olarak karışık olması hasebiyle dil ekolünü oluşturmak zaman almıştır. İlk hadis uydurmalarının da özellikle Muhtar es-Sekafi (öl.67/687) ile başlayan süreçte burada olması, Haricilerin buradan yayılması şehirdeki özellikle hadis ilmüne yaklaşımlarda etkili olmuştur.

Kûfe'de ehl-i tasavvuf yönü olanlar hadis naklinden uzak durmuşlardır. Hadis nakletmekten ziyade ibadet etmeyi tercih etmişlerdir. Bişr el-Hafî (öl.227/841), "Allah'tan korkan bir insan için yeryüzünde ilim ve hadis öğrenmekten daha faziletli bir amel bilmiyorum" derken Mis'ar b. Kidam (öl.155/772) "Hadis, Allah'ı zikirten ve namazdan alıkoyuyor, hala bakmıyor musunuz." demiştir. Kûfe'de zahid yönü ön plana çıkanların hadise yaklaşımları aslında ehl-i zühd ve't-tasavvuf anlayışına sahip olanların bir kısmını kapsamaktadır. Hadise karşı bir mesafeli bir duruş değil, hadis nakline karşı bir yaklaşım söz konusudur. Ehl-i tasavvufun hadis alım şartlarına bakıldığında isnad faaliyetleri ve onun peşinden koşmaktan ziyade, sözün içeriği ve hikmetli olmasına önem vermişlerdir. Mutlaka hadisi ve hadis öğrenmeyi önemseyen, onu önceleyenler de olmuştur.

Şehirdeki ilmi faaliyetler bağlamında öne çıkan hususlardan birisi, Arap dili ile ilgili yapılan çalışmalardır. Kur'an'ın doğru okunmasını ve doğru anlaşılmasını temin etmek için Arapça'nın İslamiyet'i yeni kabul etmiş Arap olmayan milletler tarafından öğrenilmesini kolaylaştırmak, bunun için de Arap dili gramerini ilmi usullere dayalı kaideler halinde tespit etmek gerekiyordu. Böylece Arap filolojisinin kuruluşu, klasik dil ve edebiyat malzemesinin derlenmesi, ayrıca ihtiyaç duyulan gramer ve lügat çalışmaları ilk defa Basra' da başlamıştır. Çalışmalar, bu ilmi Hz. Ali' den öğrenen Ebû'l-Esved ed-Duelî (öl.69/688) eliyle başlamıştır. Onu İsa b. Ömer es-Sekafi (öl.149/766), Ahfeş el-Ekber (öl.177/793) ve Yunus b. Habib (öl. 182/798) takip etmiş ve Basra mektebinin kökleşmesinde önemli katkı sağlamışlardır. Bu alandaki çalışmalar. Halil b. Ahmed ve öğrencisi Amr b. Osman Sîbeveyhi (öl.180/796) ile adeta zirveye ulaşmıştır. Basra'da daha sonra gelen Muhammed b. Müstemir Kurtubî (öl.206/821), Ebû Ubeyde Ma'mer b. Musenna (öl.209/825), Ahfeş el-Evsat (öl.215/830), Ebû Zeydel-Ensarî (öl.215/830), Ebû Ubeyd Kasım b. Sellâm (öl.224/838), Salih b. İshak el- Cermî (öl.225/839), Bekr b. Muhammed el-Mazinî (öl.249/863), Muhammed b. Yezid el-Müberred (öl.286/899) ve İbrahim b. es-Sırrî (öl.311/923) gibi Basralı âlimlerin tüm bu çalışmaları onların "Basriyyun" şeklinde anılan bir ekol haline gelmesini

sağlamıştır. Döneminin Arap edebiyatı alanındaki ilk temsilcilerinden olan Câhiz (öl.255/869) ve “Feylesilfu'l-Arab” ünvanı ile anılan Kindî (öl.260/783) ve ayrıca yedi mütevatir kıraat imamlarından Ebû Amr b. el-Ala el-Basrî (öl.154/771) de Basra' da yetişen önemli simalardandır.

Bilindiği üzere Kûfeli nahivcilerin çoğu kıraat ilmiyle de meşgul olmuştur. Onlar, el-Kisâi ve el-Ferrâ'da gördüğümüz gibi kendilerine ulaşan sahih kıraatleri makîsun aleyh olarak kabul etmişler, dilsel faaliyetlerinde kullanmışlar ve onları delil olarak almakta bir sakınca görmemişlerdir. Çünkü Kûfelilere göre kıraatler en önemli dil kaynağıdır. Ancak Basralılar, kıraatleri diğer dilsel kaynaklardan ayırt etmemişlerdir. Kendi kurallarına uygun olanları kabul etmişler, uymayanları ise te'vîle yönelmişlerdir. Zira inkâr edemedikleri durumlarda te'vîl, Basralıların kıraatler konusundaki duruşunu göstermektedir. Te'vîlin mümkün olmadığı durumlarda ise, onları şâz kabul etmişlerdir. İşte bundan dolayı Basralıların kıraatlere bakışı eleştirilmiştir. Örneğin er-Râzî, söyleyeni belli olmayan şiirlerle istişhad edip bu konuda kıraatleri dışarda bırakan nahivcileri tenkid etmiştir. Aynı zamanda Basralıların kendi genel kurallarına uymayan kıraatleri şâz olarak değerlendirmeleri, aslında bu ekolün uyguladığı eksik tümevarımdan kaynaklandığına işaret etmektedir. Zira sahih kıraatın ravisi diğerlerinden daha fasih ve belîğ olduğu halde, kıraatın istişhadda kullanılmaması, Basralıların dilsel verileri elde etmedeki yöntemlerinin yeterli olmadığını göstermektedir. Basralı dil âlimlerinin sahih bir senetle kendilerine ulaşmış rivâyetleri esas kabul eden bazı kârîleri yermeleri ve eleştirmeleri dikkatten kaçmamalıdır. Basralıların İbn Âmir, Hamza, Âsım ve Nâfi' gibi kıraat âlimlerinden gelen sahih rivâyetleri dilsel bir veri olarak kabul etmemeleri kanaatimizce onların en önemli yanlışlarından biri kabul edilmelidir. Elde edilen dilsel rivayetler her ne kadar bedevi Araplar tarafından aktarılmamış olsa da kıraatler, sahih bir şekilde geldiklerinden diğerlerinden farklılık arz ederler. Hatta bunların birçoğu mütevatir kıraat olarak ele alınmış, günümüze kadar varlığını korumuştur. Ancak Basralılar kıraatleri diğer dilsel verilerden farklı tutmayarak eleştiriye tabi tutmuşlardır.

İlk dönem âlimler için bazıları onların hadislerle istişhad etmediğini ifade etmektedirler. Ancak yapılan araştırmaya göre ilk dönem dil âlimleri hadislerle istişhad yaptığı tespit edilmiştir. Tabiidir ki her bir âlimin istişhaddan faydalanma imkânı veya önem vermesi kendine göre şekillenmektedir. Ancak temelde bakıldığında birçok âlimin istişhadda bulunduğu tespit edilmektedir. Bu çerçevede

hem Basra hem de Kûfe’li bazı âlimlerin hadisle istişhadına örnekler vermek suretiyle meseleyi somut hale getirelim.

Basra dil ekolünün önde gelen âlimlerinden Sîbeveyhi’in *Kitâbü’l Sîbeveyhi*’i incelendiğinde hadisle istişhad ettiği tespit edilmektedir. Yaptığımız araştırmada Sîbeveyhi’in on yerde hadisle istişhad ettiği görülmektedir. On örnek onun hocası Halil b. Ahmed’in istişhadı yanında oldukça az görünmektedir. Ancak hadisi istişhadta kullanma açısından bakıldığında az da olsa eserinde yer verdiği tespit edilmektedir. Asmaî (öl.216/831), Halil b. Ahmed’in hadis yönü en güçlü olan talebelerinden birisidir. Kendisi eserlerinde hadisle istişhadta çok az yer verirken bizzat hadis naklinde bulunmuştur. Birden fazla hadis kaynağına bakıldığında isnadında Asmaî’nin olduğu birçok rivayetin nakledildiği görülmektedir. Basra ekolünün diğer dil âlimi Müberred (öl.286/900)’dir. Müberred’in *el-Muktezab* isimli eseri bulunmaktadır. Bu kitabında yapılan araştırmada hadislerle istişhad yaptığı tespit edilmektedir. Müberred, *el-Müktezab*’da sınırlı sayıda istişhadta bulunurken *el-Kâmil fi’l-lüğâ ve’l-edeb* isimli eserinde ise çok fazla istişhadta bulunmuştur. “Rasûlüllâh”, “Nebi” ve “Hadis” kelimeleriyle istişhadta yüz altmış rivayete yer vermektedir. Sadece bir kitapta bu kadar hadisle istişhadta bulunması Basra ekolünde hadisle istişhadta verilen önemi göstermektedir.

Basralı dil âlimlerinin hadisle istişhadta buldukları bizzat kendi çalışmalarından da anlaşılmaktadır. Bazı âlimler az yer verirken bazıları ise oldukça fazla yer vermişlerdir. Basra açısından yukarıdaki dil âlimlerinin dışında başkaca âlimler de bulunmaktadır. Başta Halil b. Ahmed olmak üzere hadisle istişhad eden birçok âlimin olduğunu da ifade etmek gerekir. Bazı müelliflerin Basralı dil âlimlerinin hadisle istişhad etmediğine dair ifadelerinin sadece yukarıda zikredilen dil âlimleri ve tezimizin konusu olan Halil b. Ahmed açısından düşünüldüğünde mesnetsiz olduğu anlaşılmaktadır.

Kûfe dil ekolü denilince kurucusu olarak kabul edilen Kisâî akla gelmektedir. “Nahivde senedi sahih olmak şartıyla âhâd haberleri kullanan Kisâî, fesahatlerine güvendiği Arap kabilelerinin kullanımını şâz da olsa tercih etmekte sakınca görmemiş, dilde kurallaştırma yerine kullanıma önem vermiştir. Şâz örnekleri ezberlemekle yetinen ve onlara kıyas uygulamayan Basra nahivcilerinin aksine kıyas yoluna gitmiş, dildeki buna benzer farklı yaklaşımlarıyla Kûfe nahiv mektebinin kurucusu sayılmıştır.” Kisai’nin *Müteşabihâtü’l-kuran ve ez-zell ve’l-inkisar* isimli eserleri incelendiğinde yirmi altı hadisle istişhad örneği tespit

edilmektedir. Her iki eserden belki içerik olarak uygunluğundan dolayı *ez-Zell ve'l-İnkisar*'da daha fazla istişhad yapılmıştır. Kûfe'nin diğer dil âlimi Ferra (öl.207/822)'dır. "Ferra, başlangıçtan beri lügat ve tefsir ilmine daha fazla alâka gösterirken tahsiline Basra'da devam ederek Halil b. Ahmed, Yûnus b. Habîb (öl.182/798) gibi meşhur âlimlerden ders okumuştur. Kaynakların bildirdiğine göre Ferrâ Halil'den ziyade Yûnus b. Habîb'in derslerine devam etmiştir. Basra'da Arap dili, tefsir ve kıraat alanlarındaki tahsilini tamamlayıp Kûfe'ye döndüğünde, bu muhitte nahivle meşgul olanların kendilerine rehber edindikleri Ruâsî'nin *Kitâbü'l-Faysal* (el-Fasl)'ını iyice öğrenmiş bulunuyordu." Sadece Ferra örneğinde hareketle aslında dil alanında Basra ekolünün kurucu bir yapıya sahip olduğu diğerlerinin ise - özelde Kûfe'nin - ondan etkilendiği veya onu taklit ettiği sonucuna varmak mümkündür. Ferrâ'nın sadece *Meâni'l-Kuran* isimli eserine bakıldığında hadislerle istişhadın ne kadar fazla yapıldığı tespit edilmektedir. Sadece bu eserde iki yüz altmış tane hadislerle istişhad bulunmaktadır.

Basra ve Kûfe ekollerinin hadislerle istişhadı karşılaştırıldığında şu sonuçlara ulaşmak mümkündür:

- Basra ekolü dil açısından öncü bir ekoldür.
- Kûfe ekolündeki bazı âlimler bizzat Basra'ya giderek dil eğitimi almıştır.
- Basra ekolündeki âlimler özellikle Halil b. Ahmed, bizzat dil kurallarını oluşturmuştur. Bunun için de çölde bulunan kabilelere gitmiş ve fasih Arapçaya ulaşmaya çalışmıştır.
- Basra ve Kûfe dil âlimleri hakkında hadislerle istişhadda söylenen, Basra önem vermemiştir fakat Kûfe önem vermiştir tespitinin yukarıda incelediğimiz âlimler örneğinde isabetli olmadığı tespit edilmiştir.
- Basralı âlimlerden ziyade Kûfeli âlimlerin hadislerle istişhada daha fazla yer verdiği tespit edilmektedir.
- Halil b. Ahmed, Basralı dil âlimlerini dil yönüyle etkilerken, ondan diğer âlimlerin eserlerinde yer verildiği örnekler çerçevesinde hadislerle istişhadda da etkilediği sonucuna ulaşmak mümkündür.
- Halil b. Ahmed, sadece Basralı âlimleri etkilememiş, Kûfe gibi bölgenin diğer önemli dil merkezindeki âlimleri de ya talebe olarak ya da eserleriyle/görüşleriyle etkilemiştir. Kûfeli âlimlerin eserlerinde ona yaptıkları atıfta hadislerle istişhad noktasında da bunun izleri görülmektedir.

2.2.Halil b. Ahmed'in Hadisle İstişhad Şekli

Basra ekolünün günümüze ulaşan eserleri bakımından ilk temsilcisi olan Halil b. Ahmed'in *Kitabu'l-ayn* isimli eserinde hadisleri istişhad olarak kullanmaya önem verdiği görülmektedir. Nitekim eserde yaklaşık olarak 341 hadis rivayeti bulunmaktadır. Bunların 240 tanesi sadece hadis olarak nitelenmekteyken, 70 tanesi Rasûlüllâh'a, 31 tanesi ise sahabeye nispet edilmektedir. Bunun dışında eserde herhangi bir sened kullanımına rastlanmamaktadır. Bu rakamlar kendi içerisinde oranlandığında ise rivayetlerin %73'ünün sadece hadis diye nitelenerek aktarıldığı, %21'inin doğrudan Rasûlullah'tan ve %6'sının yine doğrudan sahabe'den nakledildiği görülmektedir.⁹⁹

Halil b. Ahmed'in hadislerle istişhadı hakkında dört başlıkta inceleme yapılacaktır. Her bir başlıkla onun *Kitâbü'l-ayn*'da hadisleri nasıl kullandığı tespit edilecektir. Her bir başlıkta meselenin anlaşılması için birkaç örnek açıklanacaktır. Dolayısıyla örneklem metodu uygulanacaktır. Bu metodu uyguladığımız rivayetlerde, rivayetin kaynağını, Halil b. Ahmed'in hadisleri aldığı âlim veya eserleri tespit edilecektir. Ancak aynı konu ile ilgili diğer örnekler de sıralanacaktır. Rivayetlerin isnad durumları hakkında ise dipnotlarda bilgi verilecektir. Bu noktada yapılanlar küçük tahriç çalışması hüviyetinde olacaktır. Örneklem niteliğindeki rivayetlerden sonrakileri zikretmemizin temel sebebi, onun eserinde ne kadar rivayete yer verdiği ve verilen rivayetlerin niteliğini tespit etmektir. Her bir başlığın akabinde tablo halinde rivayetlerin isnad bilgilerine dair tespitlere yer verilecektir. Dolayısıyla her bir başlığın birlikte rivayet tablosu ortaya konulacaktır. Şimdi ilk başlığımıza geçelim.

2.2.1. Hadisin Tamamıyla İstişhad

Halil b. Ahmed, hadisleri zikrederken mümkün olduğu kadar hadis kaynaklarında mevcut olan metinlere sadık kaldığı görülmüştür. İstişhad gayesiyle kullandığı hadislerin kaynaklarını da belirtmemiştir. Bazen de hadisi hiçbir kimseye ve hiçbir kaynağa isnad etmeden doğrudan nakletmeyi tercih etmiştir. Halil b. Ahmed hadisleri naklederken bazen hadis kaynaklarında olduğu şekliyle yani hiçbir takti' yapmaksızın eserine almıştır. Yani metni bütün olarak nakletmiştir.

⁹⁹ Yorulmaz, "Hicri İlk Üç Asır Arap Dili ve Belagatı Kaynaklarında Rivayet Sistemi", 252-280.

1. Rivayet

إبر : وفي الحديث: خير المال مُهْرَةٌ مأمورة، وسِغَّةٌ مأبورة¹⁰⁰

Bu rivayet hem ilk hem de sonraki dönem âlimlerin eserlerinde geçmektedir.¹⁰¹ Halil b. Ahmed'den sonra rivayet ilk dönem itibariyle ilk olarak Basralı dilci Ebû Ubeyde (öl.209/824) tarafından eserinde zikredilmiştir. Basra dil ekolünün dikkate aldığı bu rivayeti Kûfe ekolü ise kabul etmemiştir.¹⁰² Normalde Basra ekolü rivayetlere istişhad noktasında değer vermezken/veya az değer verirken hadisleri istişhadda esas kabul eden Kûfe ekolü ise bu rivayeti reddetmektedir. Bu hadise yer veren kitaplara bakıldığında hepsinin rivayeti tam olarak naklettikleri tespit edilmiştir.¹⁰³

2. Rivayet

اله: وقال رسول الله صلى الله عليه و [على] آله وسلم: اللهم إن الخَيْرَ خَيْرُ الآخِرَةِ فَاغْفِرْ لِلْأَنْصَارِ
والمهاجرة¹⁰⁴

Bu rivayet, Hendek savaşında Allah Rasûlü tarafından zikredilmiştir. Savaştan hemen önceki günlerde bir sabah Hz. Peygamber sahabeyi teftişe çıkar. Ashab hendek kazmaktadır. Birlikte çalıştıklarını görünce onlar için hadiste de geçtiği üzere “Ya Rabbi, hayrın en iyisi ahirette kavuşulandır, Ensar ve Muhacirin günahlarını bağışla” şeklinde dua etmiştir.

Rivayetin tamamı muteber kaynaklarda bu şekildedir. Sıhhat bakımından âlimler *sahîh* değerlendirmesinde bulunmuştur.¹⁰⁵

3. Rivayet

أمم: كما جاء في الحديث: لولا أن الكلاب أمة لأمرت بقتلها فاقتلوا منها كل أسود بهيم¹⁰⁶

Rivayet, birçok ravi tarafından nakledilmiştir. Bunlardan birisi de Yahya b. Sa'd el-Kattan'dır. Basralı muhaddistir.¹⁰⁷ Halil b. Ahmed'in hadisi ondan alma ihtimali yüksektir. Ayrıca bazı kaynaklar rivayetin tamamını naklederken bazıları ise kısmi olarak aktarmıştır. Önceki rivayetlerin yanında yeni bir durum bu noktada

¹⁰⁰ Halil b. Ahmed, *Kitâbü'l-ayn*, 1/51.

¹⁰¹ Ebû Ubeyde, Mamer b. Müsenna et-Teymî, *Ulûmü'l-Kuran ve usûlü't-tefsir*, 1/373; İbrahim b. el-Harbi, *Garibü'l-hadis*, (Mekke: Ümmü'l-kura, 1405), 1/80; Şevkânî, *Fethü'l-kadîr*, (Beyrut: Daru İbn Kesir, 1414), 3/355.

¹⁰² Ebû Ubeyde, Mamer b. Müsenna et-Teymî, *Ulumü'l-Kuran ve usûlü't-tefsir*, 1/373.

¹⁰³ İbn Hacer, *Fethu'l-bari şerhu sahihi'l-Buhârî*, 8/395; Ali el-Müttaki, *Kenzü'l-ummâl*, 6/677.

¹⁰⁴ Halil b. Ahmed, *Kitâbü'l-ayn*, 1/82.

¹⁰⁵ Buhârî, “Ahkâm”, 43; Müslim, “Cihad” 130.

¹⁰⁶ Halil b. Ahmed, *Kitâbü'l-ayn*, 1/88.

¹⁰⁷ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 22/435; Ebû Nuaym el-İsbahânî, *Marifetü's-sahâbe*, (Riyad: Dârü'l-vatan, 1419), 4/1781.

ortaya çıkmıştır. Kaynaklar arası rivayetin kısmi veya bütün olarak nakledilmesi, muhtemelen müelliflerin tercihinden kaynaklanmaktadır. Halil b. Ahmed ise eserinde rivayetin bütün halini zikretmeyi tercih etmiştir. Ayrıca rivayet hakkında âlimler *hasen sahih* değerlendirmesinde bulunmuştur.¹⁰⁸

Diğer Rivayetler

1. برد: وفي الحديث: أبردوا بالظَّهْر فَإِنَّ شِدَّةَ الْحَرِّ مِنْ فَيْحِ جَهَنَّمَ¹⁰⁹
2. برد- وَيُرَوَّى عَنِ النَّبِيِّ- صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ- أَنَّهُ قَالَ: إِذَا أْبْرَدْتُمْ إِلَيَّ بِرَيْدًا فَاجْعَلُوهُ حَسَنَ الْوَجْهِ حَسَنَ الْإِسْمِ¹¹⁰
3. بله: وفي الحديث: أَكْثَرُ أَهْلِ الْجَنَّةِ الْبُهْلَةُ¹¹¹
4. بهر: وقال رسول الله ص [وعلى] آله: ما زالت أَكْلَةُ خَيْبِرٍ تَعَاوَدُنِي فَهَذَا أَوْ أَنْ قَطَعْتَ أَبْهَرِي¹¹²
5. بوح: وفي الحديث: نَظَّفُوا أَفْنِيَّتَكُمْ وَلَا تَدْعُوا كِبَاةَ الْيَهُودِ¹¹³
6. جخخ: وفي الحديث: كَانَ رَسُولُ اللَّهِ ص إِذَا صَلَّى جَخَّ¹¹⁴
7. جند: وفي الحديث: الْأَرْوَاحُ جُنُودٌ مُجَنَّدَةٌ فَمَا تَعَارَفَ مِنْهَا انْتَلَفَ، وَمَا تَنَآكَرَ مِنْهَا اخْتَلَفَ¹¹⁵
8. حنت: وفي حديث النبي صلى الله عليه وسلم: اخْتَتَمْتُمْ يَا سَعْدُ فِدَاكَ أَبِي وَأُمِّي¹¹⁶

¹⁰⁸ Begavî, Ebû Muhammed Muhyissünne el-Hüseyn b. Mes'ûd b. Muhammed el-Ferrâ', *Şerhü's-sünne*, (Beirut: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1403), 11/211.

¹⁰⁹ Buhârî, "Mevakütü's-salat", 9; İbn Mâce, "Salat", 4. Öğle namazının sıcağın biraz daha azaldığı zamana ertelenmesi hususu akla geldiğinde bu hadis zikredilir. Hadis kitaplarına bakıldığında rivayetin Halil b. Ahmed tarafından bütün olarak nakledildiği tespit edilmektedir.

¹¹⁰ Bezzâr, Ebû Bekir Ahmed bin Amr el-Halik bin Abid Halid bin Abidillah el-İtkî, *Müsned*, (Medinetül Münevvera: Mektebetü'l-Ulum ve'l-Hike, 1988), s. 10/278; el-İsfahânî, İsmâil b. Muhammed b. el-Fazl et-Teymî et-Talhî, *et-Tergîb ve't-Terhîb*, (Kahire: Daru'l Hadis, 1993) s. 1/353. Ayrıca Halil b. Ahmed ile yakın dönemde yaşamış bazı dilci âlimlerin eserlerinde de zikredilmektedir (Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdülmelik b. Hişâm b. Eyyûb el-Himyerî el-Meâfirî el-Basrî, *Siretü İbn Hişâm*, (Haleb: Şirketü mektebe ve matbaa Mustafa el-babî, 1375), 1/614; Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim b. Kuteybeed-Dîneverî, *Garibü'l-hadis*, (Bağdad: Matbaatü'l-ânî, 1397), 1/287.) Eserlerinde yer veren müelliflerin hayatları incelendiğinde, Basra ile irtibatlarının olduğu tespit edilmektedir. Mesela İbn Hişâm, Basralıdır. İbn Kuteybe de Basra'yı ziyaret etmiş hatta bir süre Divan-ı mezâlîm'in başkanlığını yapmıştır (Hüseyn Yazıcı, "İbn Kuteybe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/145-149. Halil b. Ahmed'in nakilleriyle irtibatının Basra'da olması muhtemeldir.)

¹¹¹ Bezzâr, *Müsned*, 13/32; Beyhaki, *Şuabü'l-iman*, 2/391. Ayrıca rivayet, Muafi b. İbrahim'in *Züh'd*'ünde ve Câhiz'in *el-Buhala*'nda zikredilmektedir (Ebû Mesud Muafi b. İmran, *ez-Züh'd*, (Beirut: Daru'l-beşairi'l-İslamiyye, 1420), s. 246; Câhiz, *el-Buhala*, s. 204.) Diğer hadisler, Basra'da bulunan ve hoca talebe ilişkisi yaşadığı âlimlerin kitaplarında geçtiği tespit edilirken, bu hadis Musullu bir âlimin eserinde zikredilmektedir. Muafi b. İbrahim hicri 185 yılında vefat ederken Câhiz hicri 255 yılında vefat etmiştir. Halil b. Ahmed'in hicri 175 yılında vefat ettiği düşünüldüğünde aynı veya yakın dönemde yaşadıkları anlaşılmaktadır. Bu hadisin temel hadis kitaplarında geçmeyip ilk dönem ikinci derece farklı alan kitaplarında geçmesi, temel eserlerin daha yazılmaması gösterilebilir.

¹¹² Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân, *Mizânü'l-i'tidâl fi nakdi'r-ricâl*, thk. Ali Muhammed el-Becâvî (Beirut: Darü'l-marife li't-tabaati ve'n-neşri, 1963), s. 2/156; Ali el-Muttaki, *Kenzü'l-ummâl*, 11/466; Münâvî, *Feyzü'l-kadir*, 5/448.

¹¹³ Tirmizî, "Ebvabü'l-edeb", 41. Tirmizî, rivayetin *zayıf* olduğunu belirtmiştir. Tirmizî de نَظَّفُوا أَفْنِيَّتَكُمْ şeklinde geçmektedir.

¹¹⁴ Bu hadis, muteber hadis kitaplarından Nesâî'in *es-Sünenü'l-kübrâ*' isimli eserinde, kaynağıyla beraber geçmektedir. Müellifimiz hiçbir taktî yapmaksızın eserine almıştır (Nesâî, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, Kitabü's-Sehv, 96).

¹¹⁵ Buhârî, "Kitabü ehadisi'l-Enbiya", 2.

9. ¹¹⁷ حسب: وفي الحديث: الحَسَبُ المَالُ، والكَرَمُ التَّقْوَى
10. ¹¹⁸ وفي الحديث: مَحَاشُ النِّسَاءِ حَرَامٌ
11. ¹¹⁹ حور: وفي الحديث: نَعُوذُ بِاللَّهِ مِنَ الحُورِ بَعْدَ الكُورِ
12. ¹²⁰ حيهل: وفي الحديث: إِذَا ذُكِرَ الصَّالِحُونَ فَحَيَّهَلَا بَعْمَرَ
13. ¹²¹ خبا: وفي الحديث: أَطْلِبُوا الرِّزْقَ فِي خَبَايَا الأَرْضِ
14. ¹²² خجل: قال النبي صلى الله عليه وعلى آله وسلم: إِنَّكَ إِذَا جَعْتَن دَقَعْتَن، وَإِذَا شَبِعْتَن حَجَّجْتَن
15. ¹²³ خلب: وفي الحديث: إِذَا تَبَايَعْتُمْ فَقُولُوا: لَا خِلَابَةَ
16. ¹²⁴ خنع- وفي الحديث: أَخْنَعُ الأَسْمَاءِ إِلَى اللَّهِ مِنْ تَسَمَّى بِاسْمِ مَلِكِ الأَمَلَاكِ
17. ¹²⁵ دخن: وفي الحديث: هَدَنَةٌ عَلَى دَخْنٍ
18. ¹²⁶ رغب: وفي الحديث: الرُّغْبُ شَوْمٌ
19. ¹²⁷ رود: وفي الحديث: إِذَا أَرَادَ أَحَدُكُمْ أَنْ يَبُولَ فَلْيَرْتُدْ لِبَوْلِهِ
20. ¹²⁸ سرق: وفي الحديث: لَا تَشْرِيْقَ وَلَا جَمْعَةَ إِلا فِي مِصْرٍ جَامِعٍ
21. ¹²⁹ شغر: وقول النبي- صلى الله عليه وعلى آله وسلم-: لَا شِغَارَ فِي الإِسْلَامِ

¹¹⁶Suyuti, *Camiü'l-ehadis*, 32/228; Ebû Avane, *Müstahreç*, 18/502; Ali el-Müttaki, *Kenzü'l-ummal*, 13/416.

¹¹⁷ Bu rivayet, temel hadis kitaplarında geçmektedir. Semure (r.a.)'den rivâyete göre, Rasûlüllâh (s.a.s.) şöyle buyurmuştur: "Haseb" = mal demektir. "Kerem" ise takva sorumluluk bilinci demektir. Sadece bu şekliyle Selam b. ebû Mutî' rivâyetinden bilmekteyiz. Ayrıca rivayet hakkında âlimler *hasen sahih* değerlendirmesinde bulunmuştur (Tirmizî, "*Tefsiru'l Kur'an*", 50; İbn Mâce, "Zühd", 24).

¹¹⁸ Darimi, "Taharet", 113'te hadis "لَا مَحَاشُ النِّسَاءِ عَلَيْكُمْ حَرَامٌ" şeklinde nakledilmiştir. İbn Ebi Şeybe, *el-Musannef*, 3/529; Tahavi, *Şerhu maani'l-âsâr*, 3/46; Taberânî, *Mucemü'l-kebir*, 10/214. Taberânî ise "نُهَيْنَا عَنْ مَحَاشِ النِّسَاءِ" şeklinde yer vermiştir.

¹¹⁹Nesai, "İstiaze", 41. Nesai, "الإِسْتِغَاذَةُ مِنَ الحُورِ بَعْدَ الكُورِ" şeklinde nakletmiştir. Ayrıca bkz: Taberânî, *Mucemü'l-vasit*, 2/804.

¹²⁰ İbn Ebi Şeybe, *el-Musannef*, 6/354; Ahmed b. Hanbel, *Kitâbü fezâ'ili's-şahâbe*, 1/268.

¹²¹Ahmed b. Hanbel, *Kitâbü fezâ'ili's-şahâbe*, 1/313; Zehebi, *Mizanü'l-itidal*, 4/300.

¹²²Suyûtî, Ebû'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî, *Cami'u'l-ehâdis*, 23/278.

¹²³Buhârî, "İstikraz", 19; Müslim, "Buyu", 48; Malik b. Enes, "Buyu", 91; Ebû Davud et-Tayalisi, *Müsned*, 3/402; İbn Ebi Şeybe, *el-Musannef*, 2/95; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 10/179.

¹²⁴ Bu rivayet, temel hadis kitaplarından Buhârî'nin *Sahîh*-inde de geçmektedir (Buhârî, "Edeb", 78.) Allah katında isimlerin en zelilî (en alçağı)'nin Meliku'l-Emlâk ismiyle isimlenen kimsenin olduğu bu hadisle zikredilmiştir. Hadis kitaplarına bakıldığında rivayetin Halil b. Ahmed tarafından bütün olarak nakledildiği tespit edilmiştir.

¹²⁵Tayâlisî, Ebû Dâvûd Süleymân b. Dâvûd b. el-Cârûd, *Müsned*, (Mısır: Daru'l-Hacer, 1999), 1/353; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 38/317; Ebû Davud, "Fiten", 1; Bezzar, *Müsned*, 7/226.

¹²⁶Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 4/372; et-Tirmizî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Hasen, *Nevâdirü'l-uşûl fi'l-ehadis*, (Beyrut: Dâru'l-Ceyl, 2010), 3/122; Taberânî, *ed-Dua*, 413; Beğavî, *Şerhu's-sünne*, 13/14.

¹²⁷Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, (Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1424), 1/151.

¹²⁸Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî, *Ma'rifetü's-sünen ve'l-âsâr*, (Riyad: Mektebetü'r-reşid, 1409), 1/439.

¹²⁹İbn Mâce, "Nikâh", 16; Müslim, "Nikâh", 60. Şiğar nikâhı kadınların mehrine mahsuben başka bir kadın verilmesi şartıyla akdedilen nikâhtır. Bu tip nikâh, cahiliye Araplarında yaygındı (Hayreddin Karaman, *İslâm Hukuk Tarihi*, (İstanbul: İz Yayıncılık, 1989), s. 46. Böyle bir evlilik, kadınların haklarının çiğnenmesinden dolayı, Hz. Peygamber "İslâm'da şîğar evliliği yoktur" buyurmuştur.

22. شهر: وفي الحديث: ليس منا من شهر علينا السلاح¹³⁰.
23. شوذ: روي عن النبي صلى الله عليه: أنه بعث سرية فأمرهم أن يمسخوا على المشاوذ والتساخين¹³¹.
24. شوه: قال رسول الله ص يوم حنين: شأهت الوجوه¹³².
25. دد: وفي الحديث: ما أنا من دد ولا الدد ميني¹³³.
26. طلع: وفي الحديث: لو كان لي طلاع الأرض ذهباً لافتديت به من هول المطلع¹³⁴.
27. عدد: وفي الحديث: ما زالت أكلة خبيبر تُعادني فهذا أوان قطع أبهري¹³⁵.
28. عدل: وفي حديث عمر: الحمد لله الذي جعلني في قوم إذا ملت عدلوني، كما يُعدّل السهم في الثقاف¹³⁶.
29. عدا: وفي الحديث: لا عدوى ولا هامة ولا صفر ولا غول ولا طيرة¹³⁷.
30. نصر: وفي الحديث: انصر أخاك ظالماً أو مظلوماً¹³⁸.
31. وفي الحديث: أن النبي (صلى الله عليه وسلم) كان إذا مر بهدف مائل أو صدف هدَف: مائل أسرع المشي¹³⁹.

Hadis kitaplarına bakıldığında rivayetin Halil b. Ahmed tarafından bütün olarak nakledildiği tespit edilmiştir.

¹³⁰ Bu rivayet, temel hadis kitaplarında geçmekte olan “Müslümana silâh çeken yahut ok atan bizden değildir” hadisiyle şakayla da olsa, bir Müslüman'a silah doğrultmak veya bıçak çekmek doğru bir şey değildir. Her şeyden önce, o insanı korkutmaya ve yaralamaya sebep olabilir. Haksız yere bir Müslüman'ı yaralamak ne kadar günahsa, yaralamaya giden yolları yapmak da o kadar tehlikelidir. Bir kimsenin elinde herhangi bir silah ya da gerilmiş yaydaki ok gibi bir silâhla bir başkasına doğru gelmemesi, şeytanın onu bir anda elinden çıkarıp o şahsın ölümüne, kendisinin de cehenneme gitmesine yol açabileceği belirtilir (Buhârî, “Fiten”, 7; Müslim, “Îmân”, 98; İbn Mâce, Hudûd: 19). Halk arasında boş olduğu düşünülerek şakayla doğrultulmuş tüfek, tabanca için kullanılan, “Şeytan doldurur” ifadesi buradan gelmiş olabilir (Nebi Bozkurt, “Silah”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37/186-188).

¹³¹ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 30/147; Beğavî, *Şerhu's-sünne*, 1/452; Kasım b. Sellâm, *Garibü'l-hadis*, 1/187.

¹³² Huneyn Savaşı'nda düşman ordusunun şiddetli hücumu esnasında bir avuç toprak atıp, “Bu yüzler kahrolsun!” diyerek, her birinin kulağına bir “Bu yüzler kahrolsun!” cümlesi girdiği gibi, Allah'ın izniyle her bir düşman askerinin yüzüne bir avuç toprak gittiği ve gözleriyle meşgul olup kaçtıklarını anlatan bu rivayet, temel hadis kitaplarında geçmektedir (Dârimî, “Siyer”, 16; Müslim, “Cihad ve Siyer”, 1777(81)).

¹³³ Münavî, *Fezû'l-kadir*, 3/13; Ukaylî, *ed-Duafâü'l-kebîr*, 4/427; Zehebî, *Mizanü'l-itidal*, 4/405; Aynî, *Umdetü'l-kârî*, 13/44.

¹³⁴ İbn Kuteybe, *Te'vilü muhtelifi'l-hadis*, s. 389; Zehebi, *Siyeru a'lami'n-nübela*, 2/415; Suyuti, *Camiü'l-ehadis*, 29/6; Münavî, *Fezû'l-kadir*, 5/332.

¹³⁵ Bezzâr, *Müsned*, 14/333; İbn Adiy, *el-Kamil fi duafai'r-ricâl*, 4/460; Zehebî, *Mizanü'l-itidal*, 2/156; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 1/154.

¹³⁶ Zehebî, *Siyeru a'lami'n-nübela*, 2/372; Suyuti, *Camiü'l-ehadis*, 25/299; Ali el-Müttaki, *Kenzü'l-ummâl*, 12/563.

¹³⁷ Bu hadis, muteber hadis kitaplarında "Adva (hastalık bulaşması), hama (baykuş uğursuzluğu), safera (sefer ayının uğursuzluğu) diye bir şey yoktur" olarak geçmektedir (Buhârî, “Tıbb”, 76; Müslim, “Selam”, 33). Müellif, gul (gulyabani) ve tiyara (uğursuzluk), diye bir şey yoktur." şeklinde ekleme yapmıştır. Aynı hadisi Müslim; "Nev'a (yıldızların yağmura sebep olması), gül (gulyabani) dahi yoktur" ilavesi ile zikretmiştir (Müslim, “Selam”, 33).

¹³⁸ İnananların zâlimin zulmüne engel olması gerektiği, böylece mazluma yardımcı olunacağı böyle yapılmaz ise, bir çeşit zulüm yapılmış olunacağı üzerine olan bu hadiste Peygamberimiz (s.a.s.) insanın, haksızlık eden de olsa, haksızlık edilen de olsa (din) kardeşine yardım etmesini buyurmuştur. Rivayetin tamamı muteber kaynaklarda bu şekildedir. Sıhhat bakımından âlimler *sahih* değerlendirmesinde bulunmaktadır (Buhârî, “Mezâlim”, 4; Tirmizî, “Fiten”, 68; Dârimî, “Rikak”, 40).

32. وشر: وفي الحديث : لعن الله الواشرة¹⁴⁰.

33. ترع: وقول رسول الله ص: إِنَّ مِنْبَرِي عَلَى ثُرْعَةٍ مِنْ ثُرْعِ الْجَنَّةِ¹⁴¹.

Müellif ve Eserler	Rivayet Sayısı
Buhârî	12
Müslim	
Tirmizi	
İbn Mace	
Ebû Davud	
Nesai	
Ebû Davud et-Tayalisi: Müsned	1
Beyhaki: es-Sünenü'l-Kübra	1
Ahmed b. Hanbel: Kitabü Fedaili's-Sahabe	1
Ahmed b. Hanbel: Marifetü's-sünen ve'l-âsâr	1
Ahmed b. Hanbel: Müsned	4
Beğavi: Şerhu's-sünne	2
Bezzar: Müsned	3
Nesai:es-Sünenü'l-Kübra	1
Darimi: Sünen	1
İbn Kuteybe: Te'vilü muhtelifil hadis	1
Beyhaki: Şüabü'l-iman	1

¹³⁹ Beyhakî, *Şu'abü'l-îmân*, 2/493.

¹⁴⁰ Beğavî, *Şerhu's-sünne*, 12/105; Deylemî, *el-Firdevs bi me'sûru'l-hutab*, 3/466.

¹⁴¹ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 15/196; Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 5/405; İbn Mende, *el-Müstahreç*, 2/388.

Zehebi: Siyeru a'lami'n-nübela	1
İbn Ebi Şeybe: el-Musannef	1
Zehebi: Mizanü'l-itidal	1
Suyuti: Camiü'l-ehadis	2
İbn Hacer: Fethu'l-bari	1
Münavi: Feyzü'l-kadir	1
Eser Sayısı: 23	36

Halil b. Ahmed, hadislerin tamamıyla istişhad konusunda 23 farklı kaynakta geçen hadislerden kullandığı görülmektedir. Elbette tabloda mezkûr âlimlerin ondan önce veya onun döneminde yaşadığını söylememekteyiz. Ancak kullanılan rivayetlerin niteliği bakımından bakıldığında kendisinin büyük oranda makbul hadisleri kullandığı tespit edilmektedir. Halil b. Ahmed'in hadislerle tam olarak istişhadı konusunda 36 rivayete yer vermiştir. 36 rivayetin hepsi asıl veya şerh olmak üzere bir hadis kitabında geçmektedir. Rivayetler, hadis kaynaklarında geçerken aynı zamanda sözlük türü/garibü'l-hadis eserlerinde de geçmektedir. Bunlar, Kasım b. Sellam, Cahız ve İbn Manzur'dur. Her üç âlimin üç eserin hadisle direkt olarak bağlantısı bulunmamaktadır. Örneklem olarak nakledilen rivayetlerden bazılarında ve tablodaki bir rivayette Yahya b. Said el-Kattan ve müellif Câhiz geçmektedir. Her ikisinin de Halil b. Ahmed'in yaşadığı büyük oranda da çıkmadığı Basra'yla alakası bulunmaktadır. Câhiz belki Halil b. Ahmed'den sonra yaşadığı için mazur görülebilir. Ancak Halil b. Ahmed isnadında Yahya b. Said el-Kattan bulunan rivayetlere yer vermiştir. Bu da yaşadığı bölgedeki muhaddislere değer verdiğini, hadis alım ve nakil sürecinde onlardan istifade ettiğini göstermektedir. Câhiz gibi Basra'da yaşamış sonraki dönem âlimlerinin Halil b. Ahmed ile aynı nakillere yer vermesi yaşanan bölge ile alakalı görmek gerekir. Herhangi bir hadis kitabında geçmeyen ancak Câhiz da ve Halil b. Ahmed'in *Kitâbü'l-ayn*'inde geçen aynı rivayeti, ancak aynı mekânı paylaşmakla açıklanabilir. Dolayısıyla rivayetler açısından bölge kaynaklarından istifade ettikleri anlaşılmaktadır.

2.2.2. Hadisin İlgili Yeriyle İstişhad

Halil b. Ahmed eserinde yer verdiği hadislerle genel olarak bakıldığında çoğunlukla kısmen naklettiği görülmektedir. Müellif bu şekilde yapmasının kitabın bir hadis kitabı değil, bir sözlük çalışması olması münasebetiyle ilgili kelimelerin anlaşılması için hadislerle desteklenmesi gayesi olduğu düşünüldüğünde metinleri tamamıyla değil de bir bölümünü nakletmesi amacına hizmet etmiş diyebiliriz. Bu başlıkta altında yer alan rivayetleri örneklem yöntemiyle zikredeceğiz. Hadisin ilgili yerleriyle istişhad edilirken, nitelik bakımından farklı olanları ilk başta örnek olarak açıklayacağız. Kalan rivayetleri de okuyucunun bilgisi olması ve tablo halinde görebilmesi adına peş peşe aktaracağız.

1. Rivayet

أنف: وفي الحديث: إن المؤمن كالبعير الأنف حيثما قيد انقاد¹⁴²

Bu rivayet, temel hadis kitaplarından İbn Mace'nin *es-Sünen* isimli eserinde geçmekte olan “Ben sizi, gecesini gündüzü gibi apaydın olan (en küçük şüpheli kabul etmeyen gayet açık) bir din üzerinde bıraktım. Benden sonra ancak helak olanlar, o dinden (başka yönlere) sapar. Sizden kim yaşarsa fazla ihtilafa şahit olacaktır. Onun için bilip tanıdığınız sünnetime ve hidayete erdirilmiş olan Hulefa-i Raşidin'in sünnetlerine yapışınız. Bunları dişlerinize sıkıca tutunuz. Başınızdaki halife siyah bir köle bile olsa ona itaatten ayrılmayınız. Çünkü mümin, (tevazu ve uysallığı bakımından) burnuna yular takılmış deve gibidir, hangi tarafa sevk edilirse uyar.”¹⁴³Hadisinin “Çünkü mümin, (tevazu ve uysallığı bakımından) burnuna yular takılmış deve gibidir hangi tarafa sevk edilirse uyar” kısmıyla istişhad yapılmıştır. Müellifimiz أنف kelimesini açıklayabilmek için hadisin sadece ilgili yerini almıştır. İbn Mace tarafından bu hadis *sahîh* olarak zikredilmiştir.

2. Rivayet

أنى: وفي الحديث: أدبى وأنى¹⁴⁴

Bu rivayet, temel hadis kitaplarından İbn Mace'nin *es-Sünen*'inde geçmektedir. Cuma günü hutbe okurken bir adam mescide giren ve cemâatin üstünden atlayarak yer bulmaya çalışan bir kişiye Rasûlüllâh (s.a.s.)'in: “ (Artık) otur! Sen hem (cemaata) eziyet ettin hem de geç kaldın.” hadisten alınmıştır.¹⁴⁵Halil b. Ahmed أنى kelimesini açıklamak için hadisin sadece “Sen hem (cemaata) eziyet

¹⁴² Halil b. Ahmed, *Kitâbü'l-ayn*, 1/93.

¹⁴³ İbn Mâce, “Mukaddime”, 6.

¹⁴⁴ Halil b. Ahmed, *Kitâbü'l-ayn*, 1/95.

¹⁴⁵ İbn Mâce, “Kitâbü ikameti's-salat”, 88.

ettin hem de geç kaldın.” kısmını alarak istiṣhad yapmıştır. İbn Mace tarafından bu hadis *sahih* olarak belirtilmiştir.

3. Rivayet

ترب: وفي الحديث: خَلَقَ اللهُ التُّرْبَةَ يَوْمَ السَّبْتِ، وَخَلَقَ فِيهَا الْجِبَالَ يَوْمَ الْأَحَدِ، وَالشَّجَرَ يَوْمَ الْاِثْنَيْنِ¹⁴⁶

Bu rivayet, temel hadis kitaplarından Müslim’de geçmektedir. “Allah (c.c.) yeri cumartesi günü yaratmış, o toprakta dağları pazar günü, ağaçları pazartesi günü, sevilen şeyleri salı günü, nuru çarşamba günü yaratmış. Yerin üzerine hayvanları perşembe günü yaymıştır. Âdem (a.s.)’ı da cuma günü ikindiden sonra mahlûkatın en sonunda ve cum'a saatlerinin nihâyetinde, ikindi ile akşam arasında yaratmıştır.” hadisinden alınmıştır.¹⁴⁷ Müellif, **ترب** (toprak) kelimesini açıklayabilmek için hadisin “Allah yeri cumartesi günü yaratmış, o toprakta dağları pazar günü, ağaçları pazartesi günü” kısmını alarak istiṣhad yapmıştır.

4. Rivayet

جير: وفي الحديث: جُرْحُ الْعِجْمَاءِ جُبَارٌ¹⁴⁸

Bu rivayet, temel hadis kitaplarından Dârimî’de geçmektedir. Dârimî’deki "(Sahibi tarafından bağlanmış bir) hayvanın (bağından kurtularak yaptığı) yaralama (ve zararlar) boşa gider, (hayvanın sahibi tarafından ödenmez). Kuyu (zararı) da boşa gider. Mâden (zararı) da boşa gider. Rikâzda ise beşte bir (nisbetinde vergi vermek) gerekir."¹⁴⁹ hadisinden alınmıştır. Müellif, **جير** (yaralama) kelimesini açıklayabilmek için hadisin “(Sahibi tarafından bağlanmış bir) hayvanın (bağından kurtularak yaptığı) yaralama (ve zararlar) boşa gider, (hayvanın sahibi tarafından ödenmez).” kısmını alarak istiṣhad yapmıştır.

5. Rivayet

ولق: وفي الحديث: لَا أَكَلُ إِلَّا مَا لَوْقَ لِي¹⁵⁰

Bu rivayet, temel hadis kitaplarında tespit edilememiştir. İlk dönem dil âlimlerinden Kasım b. Sellâm, *Garîbü'l-hadis* isimli eserinde geçmektedir.¹⁵¹

6. Rivayet

هيع: وفي الحديث: كَلَّمَا سَمِعَ هَيْعَةً طَارَ إِلَيْهَا¹⁵²

¹⁴⁶ Halil b. Ahmed, *Kitâbü'l-ayn*, 1/182.

¹⁴⁷ Müslim, “Kitabü sıfati'l-kiyame”, 27.

¹⁴⁸ Halil b. Ahmed, *Kitâbü'l-ayn*, 1/215.

¹⁴⁹ Dârimî, “Zekât”, 30; Nesâî, “Zekât”, 28.

¹⁵⁰ Halil b. Ahmed, *Kitâbü'l-ayn*, 1/80.

¹⁵¹ Kasım b. Sellâm, *Garîbü'l-hadis*, 4/144.

¹⁵² Halil b. Ahmed, *Kitâbü'l-ayn*, 4/337.

Bu rivayet, Müslim'in *Sahih*'inde geçmektedir.¹⁵³ Ancak İbn Mace'de daha geniş halde şu şekilde geçmektedir: « خَيْرُ مَعَايِشِ النَّاسِ لَهُمْ، رَجُلٌ مُمْسِكٌ بِعِنَانِ فَرَسِهِ فِي سَبِيلِ اللَّهِ، وَيَطِيرُ عَلَى مَثَلِهِ، كُلَّمَا سَمِعَ هَيْعَةً أَوْ فَرْعَةً، طَارَ عَلَيْهِ إِلَيْهَا، يَبْتَغِي الْمَوْتَ أَوْ الْقَتْلَ مَظَانَّهُ، وَرَجُلٌ فِي غَنِيمَةٍ فِي رَأْسِ شَعْفَةٍ مِنْ هَذِهِ الشَّبَاعِ، أَوْ بَطْنِ وَادٍ مِنْ هَذِهِ الْأَوْدِيَةِ، يُقِيمُ الصَّلَاةَ، وَيُؤْتِي الزَّكَاةَ، وَيَعْبُدُ رَبَّهُ حَتَّى يَأْتِيَهُ الْيَقِينُ، لَيْسَ مِنَ النَّاسِ إِلَّا فِي خَيْرٍ ». Rivayet hadis kitapları dışında sözlüklerde/garibül hadislerde de geçmektedir. Mesela İbn Manzûr'un *Lisanü'l-Arab* isimli eserinde şu şekilde zikredilmektedir.¹⁵⁴ خَيْرُ النَّاسِ رَجُلٌ مُمْسِكٌ بِعِنَانِ فَرَسِهِ فِي سَبِيلِ اللَّهِ. Rivayet, temel hadis ve ikinci derece hadis kitaplarında geçmemektedir. Lakin garibü'l-hadis kitaplarında zikredilmektedir. İbnü'l-Esîr (öl.606/1210), herhangi bir söz gibi atıfta bulunurken,¹⁵⁵ Zemahşeri (öl.538/1144) hadis olarak zikretmekte¹⁵⁶ ve ilk dönem garibü'l-hadis yazarlarından Kasım b. Sellâm (öl.224/838)¹⁵⁷ ve ilk dönem siyer âlimlerinden İbn Hişam (öl.218/833)¹⁵⁸ ise hadis olarak nakletmektedir.

Yukarıda yer verilen altı rivayetin seçiminde birkaç noktaya dikkat edilmiştir. Rivayetleri değerlendirirken örneklem sistemi kullanıldığı için Halil b. Ahmed'in hadisin ilgili yeriyle istişhad yaparken nitelik olarak farklılıklar var mı düşüncesiyle rivayetler gruplandırılmıştır. Söz konusu rivayetlerden ilk olarak yer verilenler, temel hadis kitaplarında geçenler, sonrakiler ise hadis kitapları dışında başka kitaplarda geçenler şeklindedir. İkinci grup olarak zikredilen rivayetlere Halil b. Ahmed "hadis" derken herhangi bir hadis kitabında bulunmayıp sözlük literatürünün temel eserlerinden olan çalışmalarda bulunması dikkat çekicidir. Belki hadis alanında sözlük literatürüyle aynı minvalde muhteviyata sahip olan "Garibü'l-hadis" edebiyatının örneklerinin burada görülmesi önemlidir.

Diğer Rivayetler

1. ثَلَب: وفي الحديث: وللعاهر الأثلب¹⁵⁹
2. جلب: وفي الحديث: لا جَلْبَ في الإسلام¹⁶⁰
3. حبيب: وفي الحديث: كما تَنْبُتُ الحَبَّةُ في حَمِيلِ السَّيْلِ¹⁶¹

¹⁵³ Müslim, "İmare", 125; İbn Mace, "Fiten" 23.

¹⁵⁴ İbn Manzûr, *Lisanü'l-Arab*, 8/378.

¹⁵⁵ İbnü'l-Esîr, *en-Nihaye fi garibi'l-hadis*, 5/288.

¹⁵⁶ Zemahşeri, *el-Faik fi garibi'l-hadis*, 4/121.

¹⁵⁷ Kasım b. Sellâm, *Garibü'l-hadis*, 1/121.

¹⁵⁸ İbn Hişam, *es-Siretü'n-nebeviyye*, 2/75.

¹⁵⁹ İbn Ebi Şeybe, *el-Musannef*, 4/51; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 11/265.

¹⁶⁰ Taberânî, *Mucemü'l-kebir*, 11/147.

¹⁶¹ Buhârî, "Ezan", 129, "Rikak", 51, "Tevhid", 24, Müslim, "İman", 83, İbn Mâce "Zühd", 37; Dârimî, "Rikak", 96.

- حبل: وكانت العرب ربماً تبايعوا على حبل الحبلَة فنَهَى رسول الله- صلى الله عليه وسلم-.
4. عن بيع المضامين والملاقيح وحبل الحبلَة¹⁶²
5. حنف: وفي الحديث: لا يتخللکم الشيطان كأولاد الحدف¹⁶³
6. حرم: وقال النبي- صلى الله عليه وآله وسلم-: مَكَّة حَرَمٌ إبراهيم، والمدینة حَرَمِي¹⁶⁴
7. حمل: وفي الحديث: فيخرجون من النار فينبئون كما تنبت الحبة في حميل السيل¹⁶⁵
8. حوز: وفي الحديث: فما تحوز عن فراشه¹⁶⁶
9. خلع: وفي الحديث: خلع ربة الإسلام من عنقه¹⁶⁷
10. دبا: و في الحديث عن النبي صلى الله عليه وسلم أنه نهى الدباء و الخنثم و النقيير¹⁶⁸
11. رود: وفي الحديث: الحمى راند الموت¹⁶⁹
12. زيب: وفي الحديث: إن لله ريحا يقال لها: الأزيب¹⁷⁰
13. سحر: ومنه حديث عائشة: تُوفِّي رسول الله صلى الله عليه و [على] آله وسلم- بين سحري ونحري¹⁷¹
14. سحر: وقيل للنبي صلى الله عليه وآله: سَعَرْنَا. فقال: المُسَعَّرُ اللهُ¹⁷²
15. سفح: وفي الحديث أن ابن عمر نظر إلى رجل فقال: به سفعة من الشيطان¹⁷³
16. سلل: وفي حديث أبي زرع بن أبي زرع: كَمَسَلِ شَطْبَةَ¹⁷⁴

¹⁶² Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 4/470.

¹⁶³ Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 3/143.

¹⁶⁴ Buhârî, "Büyü", 53; Müslim, "Hacc", 86.

¹⁶⁵ Dârimî, "Rikak", 96; Buhârî, "Ezan", 129, "Rikak", 51, "Tevhid", 24, Müslim, "İman", 83, İbn Mâce, "Zühd", 37.

¹⁶⁶ Tayâlisî, *Müsned*, 1/475.

¹⁶⁷ Tirmizî, "Emsal", 3; Nesâî, "Kitabü kat'ı's-sârik", 1. "Zina eden kimse zina ettiği anda mü'min değildir. Hırsızlık yapan da hırsızlık yaptığı an mü'min değildir. İçki içende içki içtiği an mü'min değildir. Dördüncü bir şey daha söylemişti ama ben unuttum. Bunlardan birini yapan kimse İslâm'la bağını koparmış olur. Eğer tevbe ederse, Allah tevbeleri kabul edendir." hadisinden alınmıştır (Nesâî, "Kitabü kat'ı's-sârik", 1). Müellif, خلع (bağını koparmak) kelimesini açıklayabilmek için hadisin "İslâm'la bağını koparmış olur" kısmını alarak istişhad yapmıştır.) Bu hadis, *hasen sahîh garib* 'tir.

¹⁶⁸ Tirmizî, "Emsal", 3; Nesâî, "Kitabü kat'ı's-sârik", 1. "Ben size dört şey emrediyor ve dört şeyden de nehyediyorum: Allah'a imân etmek ve Lâ ilahe ille'llah (Allah'tan başka tanrı yoktur hakikatine) şehâdet etmek" buyurdu ve (parmağını) eliyle şöyle bağladı; devamla: "Namazı kılmak, zekâtı vermek ve ganimet aldığınız şeylerin beşte birini (devlete) vermenizdir. Ve sizleri dubbâi', hantem, nakîr ve müzeffet (denilen kaplarda yapılan içkiler) den nehyediyorum" hadisinden alınmıştır (Nesâî, "Kitabü kat'ı's-sârik", 1). Müellif, دبا (dubbâi) kelimesini açıklayabilmek için hadisin "sizleri dubbâi', hantem, nakîrden nehyediyorum" kısmını alarak istişhad yapmıştır (Dârimî, "Eşribe", 14; Buhârî, "Zekât", 1, "Menakıb", 1; Tirmizî, "Eşribe", 5; Müslim, "Eşribe", 6, Nesâî, "Eşribe", 32).

¹⁶⁹ Beyhakî, *Şu'abü'l-îmân*, 12/284.

¹⁷⁰ Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 3/508.

¹⁷¹ Müellif, "Peygamber (s.a.s.) benim evimde, benim nevbetimde, benim göğsümün üstü ile gerdanımın arasında vefat etti. Bir de Allah (O'nun vefatı sırasında) benim tükürüğüm ile O'nun tükürüğünü bir arada birleştirdi." hadisinin "Peygamber (s.a.s.) benim evimde, benim nevbetimde, benim göğsümün üstü ile gerdanımın arasında vefat etti." kısmıyla istişhad yapmıştır (Buhârî, "Humus", 4; Müslim, "Fedail", 13).

¹⁷² Müellif, سعر (fiyatını belirlemek) kelimesini açıklamak için "Şüphesiz ucuzlatıp pahalandıran, daraltan, genişleten ve rızık veren Allah'tır. Şüphesiz ne bir kan ne de bir mal ile ilgili herhangi bir hakkı benden isteyecek bir kimse bulunmadığı halde Rabbime kavuşmamı umarım." hadisini kullanarak istişhad yapmıştır (İbn Mâce, "Ticaret", 27; Tirmizî, "Buyu", 73; Dârimî, "Buyu", 13).

¹⁷³ İbn Manzûr'un *Lisanü'l-Arab*, 8/158.

17. ضهى: وفي الحديث: أَشَدُّ النَّاسِ عَذَاباً الَّذِينَ يُضَاهُونَ خَلْقَ اللَّهِ¹⁷⁵.
18. طفو: وفي الحديث: اقْتُلُوا ذَا الطُّفَيْتَيْنِ¹⁷⁶.
19. طيب: وفي الحديث: يُكْرَهُ أَنْ يَسْتَطِيبَ الرَّجُلُ بِيَمِينِهِ¹⁷⁷.
20. عجر: وفي الحديث: أَذْكَرُ عَجْرَهُ وَبُجْرَهُ¹⁷⁸.
21. عجم: وفي الحديث: جُرُخُ الْعَجْمَاءِ جُبَارٌ¹⁷⁹.
22. عرا: وفي الحديث: أَنْ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ رَخَّصَ فِي الْعَرَايَا¹⁸⁰.
23. عطن: وفي الحديث: وَفِي الْبَيْتِ أَهْبَبُ عَطْنَةً¹⁸¹.
24. علق: وفي حديث الإفك: وَإِنَّمَا يَأْكُلُنَّ الْعُلُقَةَ مِنَ الطَّعَامِ¹⁸².
25. عمق: وفي الحديث: لَوْ تَمَادَى الشَّهْرُ لَوَاصَلْتُ وَصَالاً يَدْعُ الْمُتَعَمِّقُونَ تَعَمَّقَهُمْ¹⁸³.
26. غرب: وفي حديث لعمر: اسْتَحَالَتِ الدَّلُو فِي يَدِي عَمَرَ غَرْباً¹⁸⁴.
27. غل: وفي الحديث: لَا إِسْلَالَ وَلَا إِغْلَالَ¹⁸⁵.

¹⁷⁴ Buhârî, “Nikâh”, 83; Müslim, “Fedailü’s-sahabe”, 14.

¹⁷⁵ Rivayete göre Rasûlüllâh (s.a.s.) bir seferden geldiğinde Âişe (r.aha.) kendisinde birtakım timsaller bulunan bir perdesini kendisine ait olan bir raf üzerine örtmüştü. Rasûlüllâh onu görünce yerinden çıkarıp yırttı ve “Kıyamet gününde insanların en şiddetli azaplıları, Allah’ın yaratmasına benzetmeye çalışan kimselerdir” hadisini söylemiştir. Müellif, ضهى kelimesini açıklamak için hadisin “insanların en şiddetli azaplıları, Allah’ın yaratmasına benzetmeye çalışan kimselerdir” kısmını alarak istişhad yapmıştır (Buhârî, “Libas”, 91; Müslim, “Elbise ve Zinet”, 91; Nesâî, “Zinet”, 113).

¹⁷⁶ Rivayete göre Rasûlüllâh (s.a.s.), Âişe (r.aha.)’a “Arkasında iki beyaz çizgisi olan yılanı öldürünüz. Çünkü o cins yılan gözün nurunu giderir ve gebe kadına (çocuğunu düşürtüp) musibet getirir” buyurmuştur. Müellif, طفو kelimesini açıklamak için hadisin sadece “Arkasında iki beyaz çizgisi olan yılanı öldürünüz.” kısmıyla istişhad yapmıştır (Buhârî, “Bed’il Halk”, 15).

¹⁷⁷ Rasûlüllâh (s.a.s.)’ın “Şüphesiz (eğitim ve öğretim bakımından) benim size olan yakınlığım ancak babanın çocuğuna olan yakınlığı gibidir. Size (dininizi) öğretiyorum. Abdest bozacak yere vardığınız zaman kible’ye doğru durmayınız, sırtınızı da kibleye vermeyin ve 3 taş ile istinca edin, hayvan tersi ve kemik ile istinca etmeyi ve adamın sağ eli ile istinca etmesini yasakladım.” hadisini Müellif, طيب kelimesini açıklamak için hadisin sadece “Adamın sağ eli ile istinca etmesini yasakladım.” kısmıyla istişhad yapmıştır. (Buhârî, “Bed’il Halk”, 15).

¹⁷⁸ Buhârî, “Nikâh”, 83; Müslim, “Fedailü’s-sahabe”, 92. Müellif, Hz. Âişe (r.aha.)’ın onbir kadının kocalarının haberlerinden bir şey saklamayıp birbirlerine bildireceklerine dâir aralarında söz vererek konuşmaları hakkındaki hadiste geçen “gizli açık her hâlini sayıp dökmek” kısmını istişhad amacıyla alarak عجر kelimesini açıklamıştır.

¹⁷⁹ Dârimî, “Zekât”, 30; Nesâî, “Zekât”, 28. Müellif, sahibi tarafından bağlanmış bir hayvanın bağından kurtularak yaptığı yaralama maden zararlarının ödenmeyeceği rikaz’da ise beşte birini ödeyeceğine dair olan hadisten sadece yaralamanın ödenmeyeceği kısmını istişhad amacıyla alarak عجم kelimesini açıklamıştır.

¹⁸⁰ Buhârî, “Buyu”, 94; Müslim, “Buyu”, 64; İbn Mâce, “Ticaret”, 55; Nesâî, “Buyu”, 32. Müellif, عرا kelimesini açıklamak için Peygamber (s.a.s.)’in ağaç üzerindeki yaş meyveyi, kurduğunda oluşturabileceği kuru hurma miktarını takdir ile (o kadar kuru hurma mukabilinde) satma hususunda ruhsat vermesi konusundaki hadisinden bir kısmını kullanarak istişhad yapmıştır.

¹⁸¹ Suyuti, *Camîü’l-hadis*, 27/220; Ali el-Müttaki, *Kenzü’l-ummâl*, 7/186; İbn Sa’d, *Tabakâtü’l-kübra*, 1/361.

¹⁸² Buhârî, “Şehadet”, 15.

¹⁸³ Buhârî, “Temenni”, 9; Müslim, “Oruç”, 59. Müellif, عمق kelimesini açıklamak için Peygamber (s.a.s.)’ın Ramazan ayının sonunda (iftar vaktinde yemeyip içmeyerek) orucunu birbirine eklemesiyle, birtakım insanın da aynı şeyi yapmaları üzerine söylediği “Eğer ay benim için uzatılıysaydı, bu derinlemesine gidicilerin derinleştirmelerini terk edecekleri bir ulamayı muhakkak yapardım, Şüphesiz ben sizin gibi değilim. Ben, Rabbim beni doyurur ve içirir hâlde bulunurum” hadisinin “Eğer ay benim için uzatılıysaydı, bu derinlemesine gidicilerin derinleştirmelerini terk edecekleri bir ulamayı muhakkak yapardım” kısmı ile istişhad yapmıştır.

¹⁸⁴ Nesâî, *es-Sünenü’l-kübrâ*, 7/299.

- فطر: وفي الحديث: كلُّ مولودٍ يولد على الفِطْرَةِ حتى يكون أبواه يُمَجِّسَانِهِ أو يَنْصِرَانِهِ أو يَهُودَانِهِ¹⁸⁶
28. فطر: وفي الحديث: كلُّ مولودٍ يولد على الفِطْرَةِ حتى يكون أبواه يُمَجِّسَانِهِ أو يَنْصِرَانِهِ أو يَهُودَانِهِ¹⁸⁶
29. قرر: وفي الحديث: ول حارها من تولي قارها¹⁸⁷
30. قوا: وفي الحديث: يذهب الدين سنة سنة، كما يذهب الحبل قوّة قوّة¹⁸⁸
31. كفاً: وفي الحديث: المسلمون إخوة تتكافأ دماؤهم¹⁸⁹
32. لقس: وفي الحديث: لا تقل خبثت نفسي، ولكن لقسّت¹⁹⁰
33. لوب: وفي الحديث: ما بين لابتيها أهل بيت أفقر منّا¹⁹¹
34. مجس: وفي الحديث: كلُّ مولودٍ يولد على الفِطْرَةِ حتى يكون أبواه يُمَجِّسَانِهِ أو يَنْصِرَانِهِ أو يَهُودَانِهِ¹⁹²
35. مرج: وفي الحديث: قد مرّجت عُهودهم وأمرجوها¹⁹³
36. مظل: وفي الحديث: مظل الغني ظلم¹⁹⁴

¹⁸⁵ Beyhakî, es-Sünenü 'l-kübrâ, 9/371.

¹⁸⁶ Buhârî, "Cenaiz", 92; Müslim, "Kader", 6. Müellif, فطر kelimesini açıklamak için Peygamber (s.a.s.)'in "Her doğurulan çocuk, fitrat üzere doğurulur. Sonra anası ile bâbası onu Yahudi yaparlar yahut Nasrânî yaparlar yahut Mecusi yaparlar. Hayvan yavrusunun eksiksiz tam bir hayvan yavrusu sıfatında doğurulması gibi. Sen o hayvan yavrusu içinde kulağı, dudağı, burnu, ayağı kesik olanını hiç görür müsün?" hadisinden bir kısmını kullanarak istişhad yapmıştır.

¹⁸⁷ Dârimî, "Mukaddime", 20; Müslim, "Hudud", 38. Müellif, قرر kelimesini açıklamak için hadisteki "Sen onun cefâsını, sefasını sürene yükle" Arapların ünlü atasözünü kullanarak hadisnin bir kısmını kullanarak istişhad yapmıştır.

¹⁸⁸ Dârimî, "Mukaddime", 16. Müellif, قوا kelimesini açıklamak için "Dinin (yok olup) gitmesinin başlangıcı sünnetin terk edilmesi (ile olacaktır). İpin bir büküm bir büküm (daha çözülecek yok olup) gitmesi gibi din de bir sünnet bir sünnet (derken yok olup) gider." Hadisinin sadece "İpin bir büküm bir büküm (daha çözülecek yok olup) gitmesi gibi din de bir sünnet bir sünnet (derken yok olup) gider." kısmıyla istişhad yapmıştır.

¹⁸⁹ Nesâî, "Kasame", 13; İbn Mâce, "Diyet", 31. Müellif, كفا kelimesini açıklamak için Peygamber (s.a.s.)'in "Müslümanların kanları (kısas ve diyet hususunda) eşittir. Ve Onların (kâfirlere verebilecekleri mal, can ve namus) teminatını (mertebece) en düşük olanı akdedebilir (verebilir). Ve (savaşta alınan ganimet düşman saflarına en yakın olanlar tarafından) en uzak olana iade edilir." hadisinden "Müslümanların kanları eşittir" kısmını kullanarak istişhad yapmıştır.

¹⁹⁰ Buhârî, "Edeb", 100; Müslim, "Edeb", 16. Müellif, لقس kelimesini açıklamak için Peygamber (s.a.s.)'in "Sakın biriniz: Nefsim pis oldu, demesin! Lâkin: Nefsim kötüleşti, desin?" hadisinden bir kısmını kullanarak istişhad yapmıştır.

¹⁹¹ Buhârî, "Edeb", 68; Dârimî "Oruç", 19. Müellif, لوب kelimesini açıklamak için Peygamber (s.a.s.) ile Ramazan ayında orucunu bozan bir kişi ile arasındaki diyalogunu konu alan hadisnin bir kısmını kullanarak istişhad yapmıştır.

¹⁹² Buhârî, "Cenaiz", 92; Müslim, "Kader", 6. Müellif, مجس kelimesini açıklamak için Peygamber (s.a.s.)'in "Her doğurulan çocuk, fitrat üzere doğurulur. Sonra anası ile bâbası onu Yahudi yaparlar yahut Nasrânî yaparlar yahut Mecusi yaparlar. Hayvan yavrusunun eksiksiz tam bir hayvan yavrusu sıfatında doğurulması gibi. Sen o hayvan yavrusu içinde kulağı, dudağı, burnu, ayağı kesik olanını hiç görür müsün?" hadisinden bir kısmını kullanarak istişhad yapmıştır.

¹⁹³ İbn Mâce, "Fiten", 10. Müellif, مرج kelimesini açıklamak için Peygamber (s.a.s.) "İnsanların elekten geçirilerek iyilerin gittiği, kötülerin kaldığı, ahitlere sadakat ve emanetlere riayetlerinin bozulduğu, ihtilafa düştükleri (Rasûlü Ekrem (s.a.s.) ellerinin parmaklarını birbirine geçirerek) ve şöyle oldukları bir yakın gelecekte haliniz nasıl olacak?" hadisinin sadece "ahitlere sadakatin bozulduğu" kısmıyla istişhad yapmıştır.

¹⁹⁴ Dârimî, "Buyu", 48; Buhârî, "Havalat" 1; Müslim, "Musakaat" 33; İbn Mâce, "Sadakalar"; 8. Tirmizi, "Buyu", 68; Nesâî, "Buyu", 101. Müellif, مظل kelimesini açıklamak için Peygamber (s.a.s.)'in "Zengin, borcunu geciktirmesi zulümdür! Biriniz (alacağı için) zengin birine gönderildiğinde ("havale" edildiğinde), o (ona) gitsin." hadisinden bir kısmını kullanarak istişhad yapmıştır.

37. معى: وفي الحديث: اَعْدُ عَالِماً أَوْ مُتَعَلِّماً وَلَا تَعُدْ إِمْعَةً¹⁹⁵.
38. نخخ: وفي الحديث: ليس في النَّخَّةِ صدقة¹⁹⁶.
39. نخع: وفي الحديث: النَّخَاعَةُ في المسجدِ خَطِيئَةٌ¹⁹⁷.
40. نصص: وفي الحديث: إذا بَلَغَ النِّسَاءُ نَصَّ الحِقَاقِ فَالعَصْبَةُ أُولَى¹⁹⁸.
41. نضم: وفي حديثِ أَسْرَاطِ السَّاعَةِ: وآيَاتِ تَتَابَعِ كَنْظَامِ بَالٍ قُطِعَ سِنُّكَه¹⁹⁹.
42. نهم: وفي الحديث: منهُومان لا يشبعان منهُومِ بالعِلمِ ومنهُومِ بالمال²⁰⁰.
43. هون: وجاء عن النبي صلى الله عليه وعلى آله وسلم: أَحِبِّ حَبِيبِكَ هَوْنًا مَا²⁰¹.
44. وزز: وفي الحديث: لَجُوفَةٍ أَرِيْزٌ كَأَرِيْزِ المَرْجَلِ²⁰².
45. وشم: وفي الحديث: لعن الله الواشمة والمُستوشمة والمتشمة²⁰³.

¹⁹⁵ Bu rivayet, Dârimî'de geçmektedir (Dârimî, "Mukaddime", 32). Müellif, معى kelimesini açıklamak için "Âlim ya da öğrenci ol! Bunların arasında olma! Çünkü bunların arasında olan cahildir. Melekler ise, sabahleyin ilim aramaya giden kimseye, yapacağı şeyden hoşnut olduklarından, kanatlarını yayarlar." hadisinden alıntı yapması mümkün olabilir. Çünkü bunların arasındaki kişinin "immea (şahsiyetsiz)" olması düşünülebilir. Böyle bir eklenmiş olması mümkün olabilir.

¹⁹⁶ Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 4/199.

¹⁹⁷ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 19/118; Suyutî, *Camiü'l-hadis*, 22/33; Ali el-Müttaki, *Kenzü'l-ummâl*, 7/663. Müellif, نخخ kelimesini açıklamak için hadisi zikrettikten sonra kelimenin eş anlamlısını zikretmek için "Yani" diyerek muteber kaynaklardaki hadiste geçen البُرَاق kelimesini vermiştir. Böylelikle muteber hadis kaynaklarındaki Peygamber (s.a.s.)'in "Mescide tükürmek bir günâhtır. Bu günâhın keffâreti ise onu görmektir" (Dârimî, "Namaz", 116; Buhârî, "Salat" 37; Müslim, "Mescitler ve Namaz Kılınan Yerler", 55; Nesâî, "Mesacid", 30) hadisinin "Mescide tükürmek bir günâhtır." kısmını kullanarak istişhad yapmıştır.

¹⁹⁸ Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 7/195.

¹⁹⁹ Tirmizî, "Fiten", 38. Müellif, نضم kelimesini açıklamak için Rasûlüllâh (s.a.s.)'in "Ganimet ve devlete ait mallar kredi sermaye belli kişiler arasında dönüp dolaştığı zaman, emanet ganimet gibi sayılıp emanete riayet kalmadığı zaman, Zekât verme işi angarya ve cereme gibi sayıldığı zaman, din dışındaki ilimler ve bilgiler öğrenildiği zaman, kişi hanımına itâat edip annesine saygısızlık yaptığı zaman, arkadaşına yakın olup, babasından uzaklaştığı zaman, mescitlerde Allah ve Rasûl'ün istemediği sesler yükseldiği zaman, İslam yolundan ayrılan kimselerin kabile başına başkan oldukları zaman, aşağılık kimselerin topluluğun başına idareci olarak geçtikleri zaman. Bir kimseye şerrinden korkulduğu için ikram ve hürmet gösterildiği zaman, şarkıcı ve sanatçı denilen kadınlar ortaya çıktıkları ve meşhur oldukları zaman, her türlü çalgı aletleri çıkıp alınıp satıldığı zaman, içkinin her türlü kullanıldığı zaman, bu ümmetin sonradan gelen nesilleri önceki atalarına lanet okudukları zaman bu durumda kızıl rüzgârını gözetleyin, depremleri gözetleyin, topluca yere batmaları bekleyin, kılıç değiştirme olaylarını bekleyin, taşlanma olaylarını gözetleyin ipi kopan kolyenin tanelerinin birer birer dağılıp takip etmesi gibi değişik alametleri bekleyin." Hadisinin sadece "ipi kopan kolyenin tanelerinin birer birer dağılıp takip etmesi gibi değişik alametleri" kısmıyla istişhad yapmıştır.

²⁰⁰ Bu rivayet, Dârimî'nin, *Sünen'inde* geçmektedir (Dârimî, "Mukaddime", 32). Müellif, نهم kelimesini açıklamak için "İki haris doymaz: İlme düşkün olan ondan doymaz, dünyaya düşkün olan ondan doymaz. İşte kaygısı, kederi ve tasası ahiret olan kimsenin, Allah kazancına elverir ve zenginliğini kalbine kor, (ona gönül zenginliği verir). Kaygısı, kederi ve tasası dünya olan kimsenin de Allah kazancını, (ahiretini akla getiremeyecek şekilde) çoğaltır ve fakirliğini iki gözünün arasına kor, (onu açgözlü yapar). Artık o ancak fakir olarak sabahlar ve fakir olarak akşamlar." hadisinin sadece "İki haris doymaz: İlme düşkün olan ondan doymaz, dünyaya (Mal) düşkün olan ondan doymaz." kısmıyla istişhad yapmıştır.

²⁰¹ Beyhakî, *Şu'abü'l-îmân*, 8/514.

²⁰² Bu rivayet, Nesâî'nin, *Sünen'inde* geçmektedir (Dârimî, "Mukaddime", 32). Müellif, وزز kelimesini açıklamak için Mutarrîf (r.a.)'in babasından rivâyeti "Rasûlüllâh (s.a.s.)'in yanına varmışım. Namaz kılıyordu, içinden hıçkırarak ağlıyordu." hadisinin sadece "içinden hıçkırarak ağlıyordu" kısmıyla istişhad yapmıştır.

46. ²⁰⁴ وطأ: وجاء في الحديث: اللهم اشُدْ وطأتك على مُضَرِّ 204

47. ²⁰⁵ ولق: وفي الحديث: لا أكل إلا ما لَوَّقَ لي 205

Halil b. Ahmed, hadislerle istişhadında *Kitâbü'l-ayn*'da en fazla hadisin ilgili yeriyle istişhad etmiştir. Yukarıda da zikrettiğimiz üzere toplamda 57 rivayet tespit edilmiştir. Bu rivayetlerin tablo halinde kaynaklara göre dağılımı şu şekildedir:

Müellif ve Eserler	Rivayet Sayısı
Buhârî	34
Müslim	
Tirmizi	
Ebû Davud	
İbn Mace	
Nesai	
Ebû Davud et-Tayalisi: Müsned	1
Beyhaki: es-Sünenü'l-Kübra	6
Ahmed b. Hanbel: Müsned	1
İbn Ebi Şeybe: el-Musannef	1
Taberani: Mucemü'l-kebir	1
Darimi: Sünen	6
Nesai: es-Sünenü'l-Kübra	1

²⁰³ Buhârî, “Libas”, 86; Nesâî, “Ziyet”, 23; Müslim, “Libas”, 33; İbn Mâce, “Nikâh”, 52. Müellif, **وشم** kelimesini açıklamak için eserlerde geçen ilgili hadisin “döğme yapıcılığından ve döğme yapıcılığından nehyetti” kısmını zikrederek istişhad yapmıştır.

²⁰⁴ Buhârî, “Ezan”, 126. Müellif, **وطأ** kelimesini açıklamak için eserlerde geçen Rasûlüllâh (s.a.s.)’ın sabah namazında “Allahım! el-Velîd bin el-Velîd’i, Seleme b. Hişâm’ı, Ayyaş bin Ebî Rabîa’yı ve Mekke’de bulunan zayıf mü'minleri kurtar. Allah’ım! Mudar kabilesine şiddetli baskı yap, Yûsuf (a.s.)’ın kıtlık seneleri gibi onların başına kıtlık yıllarını getirmekle tazip et. “Duanın “Allah’ım! Mudar kabilesine şiddetli baskı yap (helak et, azap ver) kısmını zikrederek istişhad yapmıştır.

²⁰⁵ Beyhakî, *Şu‘abü'l-îmân*, 7/318.

İbn Manzur: Lisanü'l-Arab	1
Beyhaki: Şüabü'l-iman	2
İbn Sad: Tabakâtü'l-kübra	1
Kasimb. Sellâm: Garibü'l-hadis	2
Eser Sayısı: 17	57

Genel olarak bakıldığında muhaddis, bir hadis metnini ele aldığı anda onun için hadisin tamamının isnatlarıyla okunması çok önemlidir. Ancak sözlük içerikli bir çalışma için durum öyle değildir. Onun için kelimenin anlaşılır olması için hadisi istediği gibi kırpması, kesmesi, kısaltması ve konuyu kısa tutarak isnadsız belirmesi normaldir. Onun için göz önünde tutulması gereken açıklanan kelimenin hadis içinde zikredilmiş olmasıdır.

Yukarıdaki eser sayısı ve rivayetlerin hadis kitaplarına göre dağılımı incelendiğinde, İbn Manzûr'un *Lisanü'l-Arab*'ında geçen 1 ve Kasım b. Sellâm'ın *Garibü'l-hadis*'teki 2 ve İbn Sad'ın *Tabakatü'l-kübra*'sındaki 1 rivayet hariç Halil b. Ahmed'in kitabında sağlam rivayetler kullandığı görülmektedir. Toplam 57 rivayetin 53'i muteber hadis kitaplarında geçtiği tespit edilmiştir. Bu sonuç, Halil b. Ahmed'in *Kitâbü'l-ayn*'da yer verdiği hadislerin muteber hadis kaynaklardan aldığını göstermektedir. Ayrıca, İbn Manzûr, Kasım b. Sellâm ve Ebû Davûd et-Tayâlisî'nin Basra'da doğan, eğitim alan yönlerinin olması, onun hadis aldığı kaynakların temelde yerel kaynaklar olduğu tespitini ortaya çıkarmaktadır. Tabloda geçen eserler Halil b. Ahmed'den sonra yazılmıştır. Ancak rivayetlerin isnadları ve sonraki dönemde geçtiği kaynaklar açısından bakıldığında onun eserine aldığı hadislerin sıhhat bilgisi açısından fikir vermektedir.

2.2.3. Hadise Mana Olarak İstişhad

Halil b. Ahmed eserinde yer verdiği hadislerde az da olsa mana olarak verdiği hadislere rastlanmaktadır. Manâ ile rivâyet mevzusu hadis, usûl ve fıkıh ilimleri içinde kabulü ve şartları açısından oldukça hassas ve nitelikli bir disiplin içinde değerlendirilmiştir. Hadislerin manen rivayeti Sahâbe, Tabiûn ve sonraki nesiller tarafından hadislerin orijinal hadis kaynaklarında tahric edilerek rivayet dönemlerinin sona erdiği hicrî V. asra kadar devam ettirilmiştir. Mana ile rivayetler iki şekilde yapılmaktaydı. Bunlar; ravinin Hz. Peygamber'in lafızlarını serdetmeyi

değil, aksine hadisten kastedilene nakletmeyi niyet ederek hadisi rivayet etmeye başlamasıyla (Manayı rivayet) ve ravinin, hadisi aslî lafızları ile rivayet etmeyi kastedip de onları hatırlayamayınca, o lafızların manalarını gözeterek başka lafızlarla rivayet etmesiyle (Mana ile rivayet) yapılırdı.²⁰⁶ Müellifin bu belirtilen dönemlerin içerisinde yaşamış olması sebebiyle mana ile istişhadı yapmış olması doğaldır.

Halil b. Ahmed, hadisleri mana ile istişhad etmiştir. Hadisin hadis olduğunu söylemeden bir kelime/bir kısmıyla ve bütün hadisi zikrederek istişhadta bulunmuştur. Şimdi bunların her biri ve meseleyi somut hale getiren örnekleri zikredelim.

2.2.3.1.Hadisın Tümüne Yer Verme

Halil b. Ahmed'in *Kitâbü'l-ayn*'inde hadislerin tümüne mana bakımından yer verme kapsamında iki örneği zikredeceğiz.

1. Rivayet

نرد: النَّزْدُ: الكَعْبُ الذي يُلْعَبُ به. ومن لَعِبَ بالنَّزْدِ فَكَأَنَّمَا عَمَسَ يَدَيْهِ فِي لَحْمِ الْخَنْزِيرِ²⁰⁷
"مَنْ لَعِبَ بالنَّزْدِ شَبِيرٍ فَكَأَنَّمَا صَبَغَ يَدَهُ فِي لَحْمِ خَنْزِيرٍ وَدَمِهِ"

Peygamber (s.a.s.), "Her kim tavla oynarsa, elini domuz eti ve domuz kanı ile boyamış gibi olur."²⁰⁸

Rivayetin farklı tariklerine bakıldığında mana ile rivayet edildiği anlaşılmaktadır. Mezkûr rivayetler göz önünde bulundurulduğunda Halil b. Ahmed'in nakliyle kaynaklarda geçen hadislerle aynı olduğu tespit edilmektedir. Hadisin isnadı açısından bakıldığında Halil b. Ahmed'in hadisleri alma kaynağı da ortaya çıkmaktadır. Rivayetin isnadında yer alan Yahya b. Said el-Kattan, Basralı bir âlimdir. Süfyan es-Sevri ise Kûfeli ancak Basra'da bulunmuştur. Dolayısıyla bu rivayeti Halil b. Ahmed mana ile istişhad ettiği zaman yaşadığı yerdeki kaynaklardan faydalandığı tespit edilmektedir.

2. Rivayet

أهل: صار أهليًا، ومنه قيل: أهلي لما ألف الناس والمنازل، وبري لما استوحش ووحشي، وحرم
رسول الله ص يوم خيبر لحوم الحمر الأهلية²⁰⁹
"نَهَى يَوْمَ خَيْبَرَ عَنْ أَكْلِ الثُّومِ، وَعَنْ لُحُومِ الْحُمُرِ الْأَهْلِيَّةِ"

²⁰⁶ Harun Özçelik, "Hadislerde Lafız İhtilafına Farklı Yaklaşımlar ve Çözüm Metotları Üzerine", AÜİFD, (2007), No. 27, s. 184-186.

²⁰⁷ Halil b. Ahmed, *Kitâbü'l-ayn*, 4/210.

²⁰⁸ Ebû Davud, "Edeb", 64; İbn Hibban, *Sahîhu İbn Hibban*, 13/183.

²⁰⁹ Halil b. Ahmed, *Kitâbü'l-ayn*, 1/97.

"Rasûlullâh (s.a.s.) Hayber günü (h. 7. yılın Muharrem ayında) kadınlarla mut'a nikâhı yapmayı ve evcil eşeklerin etlerini (yemeyi) yasaklamıştı."²¹⁰

Rivayete mana itibariyle bakıldığında, rivayetin tümüyle istişhad kısmına girmektedir. Ancak kaynaklarda geçtiği kısmıyla düşünüldüğünde ilgili yeriyile istişhada yapıldığı anlaşılmaktadır. Muhtemelen Halil b. Ahmed burada zikrettiği **أهل** kelimesinden hareketle istişhad yaparken, ravilerin konu çerçevesinde zikrettiği kısmı direkt olarak hadisin kendisi gibi aldığı anlaşılmaktadır. Zaman zaman ravi tasarrufları yapıldığı düşünüldüğünde, ravinin sadece sorulan soruya cevap vermesi, istediği kadarını aktarması veya kendi bildiği kadarıyla aktarması söz konusudur. Kaynaklarda da bu rivayetin bu kısmıyla hafızalarda kalması, rivayetin bu haliyle olduğu şeklinde anlaşılmaktadır. Biz de malum olan bu yönüne dikkat ederek rivayeti bu başlık altında aldık.

2.1.3.2.Hadisın Bir Kısmını/Kelimesini Zikretme

Hadisin mana ile istişhadına Halil b. Ahmed'in oldukça fazla yer verdiği tespit edilmektedir. Diğer başlıklardan farklı olarak örnekleri burada biraz daha zikrettik. Çünkü mana ile yapılan istişhadta rivayetlerin birkaç kelime veya rivayetin büyük bir kısmını zikretme şeklinde yapıldığı için aradaki farkı gösterme adına örnekleri artırmış olduk. Aynı zamanda Peygambere yapılan mana boyutlu atıflar olduğu gibi sahabeye de yapıldığını ifade etmek gerekir. Şimdi rivayetleri ve mana boyutuyla istişhad yapılan rivayetleri aktaralım:

1. Rivayet

بهم: ويحشر الناس يوم القيامة (عُرلاً) بئهما²¹¹

Müellif, "sünnetsiz eşyasız haşrolunacaktır." sözünü mana olarak Peygamber (s.a.s.)'in "Allah Teâlâ Kıyamet Günü'nde mahlukatı; çıplak, yalın ayak, sünnetsiz ve eşyasız olarak haşredecektir. Sonra onları uzakta olanın yakında olan gibi duyacağı bir sesle nida edecek. Ben Malik'im! Ben Deyyan'ım!" hadisine gönderme yapmaktadır.²¹²

2. Rivayet

تلف: وفي الحديث: القَرَفُ أدنى للتألف²¹³

²¹⁰ Buhârî, "Megazi", 40; Müslim, "Kitabü's-sayd", 32; İbn Mâce, "Zebaih",13; Nesâî, "Nikâh" 71.

²¹¹ Halil b. Ahmed, *Kitâbü'l-ayn*, 1/169.

²¹² Ahmed, *Müsned*, 3/495.

²¹³ Halil b. Ahmed, *Kitâbü'l-ayn*, 1/188.

Peygamber (s.a.s.)'den, " Ebyen" denilen ve veba hastalığı bulunan bir arazi hakkında tavsiye istemeleri üzerine, Peygamberin " Orayı terket. Çünkü ölüm (böyle bulaşıcı hastalıklara) yakın durmaktan ileri gelir" hadisine mana olarak gönderme yapılmıştır.²¹⁴

3. Rivayet

سن : حديث السنِّ وسنُّه حديث²¹⁵

Müellif, Hazret-i Ömer'in oğlu Abdullah (r.a.), babası gibi namazda bağdaş kurduğunu görerek söylemiş olduğu "(Namazda) Rasûlüllâh'ın yaptığı gibi yap" hadisine mana olarak istişhad etmiştir.²¹⁶

4. Rivayet

لخف: اللِّخَافُ واحِدَتِهَا لُخْفَةٌ، وَهِيَ حِجَارَةٌ بَيْضُ دِقَاقٍ، قَالَ زَيْدُ بْنُ

ثَابِتٍ: كُنْتُ أَجْمَعُ الْقُرْآنَ مِنَ اللَّخَافِ وَصُدُورِ الرَّجَالِ²¹⁷

Müellif, Peygamber (s.a.s.)'in "Kur'ân sahiplerinin birisi için şu âyetleri unuttum demesi ne fena şeydir. Bunun yerine unutturuldu denilmek gerektir. Kur'ân sahibi olan hafızlar! Sizler Kur'ân 'ı dâima okuyup müzâkere ediniz! Çünkü Kur'ân'ın hafız kişilerin gönüllerinden ayrılıp kaçması develerin boşanıp kaçmasından daha şiddetlidir."²¹⁸ hadisine hadis olduğunu belirmeksizin atıf yapmak suretiyle mana olarak istişhad yapmıştır.

5. Rivayet

بحر: هي علامة لخروج الدَّجَالِ، تَبَيَّسَ حَتَّى لَا يَبْقَى فِيهَا قَطْرَةٌ مَاءٍ²¹⁹

Peygamber(s.a.s.)'ın Cessase Kıssası'nda Mana olarak Taberiye Gölünün su miktarından bahsedilmektedir.²²⁰

6. Rivayet

سوك: والسَّوَاكُ يُونُثٌ وَهِيَ مَطْهَرَةٌ لِلْفَمِ²²¹

Peygamber (s.a.s.): "Misvaklanmak, ağzın temiz kalmasına ve Rabb'in razı olmasına sebebidir" hadisine mana olarak atıf yapılmıştır.²²²

7. Rivayet

حبر: لَا يَبْقَى فِيهَا قَطْرَةٌ مَاءٍ²²³

²¹⁴ Ebû Davud, "Tıp", 24.

²¹⁵ Halil b. Ahmed, *Kitâbü'l-ayn*, 2/285.

²¹⁶ Muvatta', "Namaz", 12.

²¹⁷ Halil b. Ahmed, *Kitâbü'l-ayn*, 4/78.

²¹⁸ Buhârî, "Fezâ'ilü'l-Çur'ân", 23; Dârimî, "Rikak", 32.

²¹⁹ Halil b. Ahmed, *Kitâbü'l-ayn*, 1/117.

²²⁰ Müslim, "Fiten", 119.

²²¹ Halil b. Ahmed, *Kitâbü'l-ayn*, 2/95.

²²² Buhârî, "Oruç", 27; Dârimî, "Taharet", 18; İbn Mâce, "Taharet", 18; Nesâî, "Taharet", 5.

“İçerisinde bir damla yok” terimi mana olarak Zügar pınarındaki su seviyesinden bahsetmektedir. Bu hadis muteber hadis kaynaklarından Müslim’in Sahih-inde’ de tam olarak geçmektedir.

8. Rivayet

كثُر: والكثُر: جمار النخل²²⁴

“لا قطع في ثمر و لا كثُر“

"Ne bir meyvenin ne de bir hurma göbeğinin (çalınmasından) dolayı (el) kesmek yok!"²²⁵

9. Rivayet

بعث: بَعَثَ النَّارِ²²⁶

Allah (c.c.) Âdem'e: “Cehenneme gönderilenlerin her bin tanesinden dokuz yüz doksan dokuzunu çıkar” hadisine, mana olarak atıf yapılmıştır.²²⁷

10. Rivayet

بدل: الأبدال²²⁸

Nâsirüddin el-Elbânî'nin, *Za 'îfü 'l-câmi 'i 's-sagır ve ziyâdâtüh* isimli eserinde zayıf olarak nitelendirilen hadis'te “Ne zaman onlardan (abdal) kırklardan biri vefat ederse Allah beşyüzlerden birini (vefat edene) bedel olarak getirir. *Ve beşyüzlere de birini yerleştirir.*” hadisine mana olarak atıf yapılmıştır.²²⁹

11. Rivayet

كري: الكرى: النعاس²³⁰

Müellif, “uyku basması” kelimesini anlaşılır kılmak için “أَنَّهُ أَدْرَكَه الكرى” hadisine mana olarak atıf yapmıştır.²³¹

12. Rivayet

سبت: والنَّعْلُ السَّبْتِيَّة²³²

Abdullah İbn Ömer'in tabaklanmış derilerden yapılan ayakkabılar giyilmesi rivayeti üzerine olan hadisine mana olarak istişhad yapılmıştır.²³³

²²³ Halil b. Ahmed, *Kitâbü'l-ayn*, 1/117.

²²⁴ Halil b. Ahmed, *Kitâbü'l-ayn*, 4/12.

²²⁵ Dârimî, “Hudud”, 7; Nesâî, “Hırsızlık”, 13; Ebû Dâvûd, “Hudud”, 12; İbn Mâce, “Hudud”, 27.

²²⁶ Halil b. Ahmed, *Kitâbü'l-ayn*, 1/148.

²²⁷ Buhârî, “Enbiya” 60; Müslim, “İman”, 96.

²²⁸ Halil b. Ahmed, *Kitâbü'l-ayn*, 1/148.

²²⁹ Nâsirüddin el-Elbânî, *Za 'îfü 'l-câmi 'i 's-sagır ve ziyâdâtüh* (Beyrut: el-Mektebü'l- İslâmî, 1979), s. 334.

²³⁰ Halil b. Ahmed, *Kitâbü'l-ayn*, 4/26.

²³¹ İbnü'l-Esir, *en-Nihaye fi garibi'l-hadis*, 4/194.

²³² Halil b. Ahmed, *Kitâbü'l-ayn*, 2/208.

Yukarıda aktarılan 12 rivayet incelendiğinde üç farklı mana ile istişhad yapıldığı görülmektedir:

- Direkt peygamberden nakiller
- Sahabe söz ve uygulamasıyla
- Hem Arapça hem de rivayetlerde geçen kelimelerle

Bunlardan peygamber ismiyle aktarılanlar kitaplardaki rivayetlerin asıllarıyla değil, mana boyutuyla aynı içeriğe sahip nakillerle yapılmıştır. Mana itibariyle hadislerle aynı minvalde olduğu için ilgili hadisi tespit etmek kolaydır. İlk sıralarda yer alan rivayetler bu kapsamdadır. Özellikle üçüncü rivayette görülen bir istişhad vardır ki o da sahabe sözleri ve uygulamaları üzerinden Peygamberin bir uygulamasına işaret şeklindedir. Bu kabil örneklendirme ve istişhad mümkündür. Hz. Ömer'den gelen bu rivayeti bir yönüyle sahabe sözü bir yönüyle de fiili bir merfu sünnet olarak istişhad yapıldığı anlaşılmaktadır. Üçüncü mana ile istişhadta zikrettiğimiz örnekler yukarıdaki son rivayetlerdir. Bu misallerde geçen Arapça ifadeleri bir yönüyle dil kapsamında değerlendirebiliriz. Ancak aynı şekliyle hadislerde geçmesi hasebiyle, Halil b. Ahmed'in de rivayetleri aktif bir şekilde istişhad kapsamında kullandığı için hadisler mana boyutuyla istişhad olarak değerlendirdik. Her üç farklı yolla yapılan istişhadlardan hareketle Halil b. Ahmed *Kitâbü'l-ayn*'ında mana olarak hadislerle istişhad yapmıştır sonucuna ulaşılmıştır. Bu durum, onun Arap dilinin inceliklerini anlatırken içinde yaşadığı hem örfi hem de dini kültür dolayısıyla hadis kültüründen istişhad etmekten geri kalmadığı anlaşılmaktadır. Bir müellifin hayatı düşünüldüğünde yaşadığı kültürden istifade etmesi, onlardan gelen malzemeleri yazılarında kullanmasını gayet normal görmek gerekmektedir. Kelimeleri açıklarken satır aralarında hadislere bizzat Peygamberin ismini verdiği gibi bu başlıkta da görüldüğü üzere isim vermeden ancak daha önce zihninde yerleşmiş hadis kültürünün parçalarıyla istişhad etmesi Halil b. Ahmed örneğinde de görüldüğü üzere mümkündür.

2.2.4. Hadisi İsnadlı Naklederek İstişhad

Halil b. Ahmed'in yaşadığı dönem isnad faaliyetlerinin başladığı bir zaman dilimini ifade etmektedir. Hicri 70'lerde başlayan hadis uydurma girişimleri akabinde insanlar Peygamberden biri bir hadis naklettiğinde o güne kadar

---

²³³ Buhârî, "Vudu", 31; Nesâî, "Temizlik", 95; Müslim, "Hac", 5; Buhârî, "Libas", 37.

sorulmayan bu hadisi kimden aldın sorusunu sormaya başlamıştır. Tabidir ki bu soru süreci bir anda her yerde başlayan bir süreci ihtiva etmemektedir. Zamanla yaygın hale gelmiştir. Başta ehl-i hadis olmak üzere, hadis nakleden her bir ravi isnada önem verir hale gelmiştir. Bunun en güçlü olduğu zaman dilimi Halil b. Ahmed'den sonraki dönem yani hadisin altın çağı denilen hicri 3. asırdır. Halil b. Ahmed dönemi böyle bir sürecin başlarına tekabül etmektedir. *Kitâbü'l-ayn*'a bakıldığında rivayetlerin büyük oranda isnadsız, zaman zaman da sahabe veya tabiin ravi isimleri zikredilerek yapıldığı tespit edilmektedir. İsnadın başladığı bu dönemde hicri beşinci asra kadar hadis âlimleri isnadı aktif olarak uygulamaya devam etmişler, beşinci asırdan sonra rivayetler kitaplara geçtiği için isnadı terk etmeye başlamışlardır.

2.2.4.1.Merfu Hadis

هجم: وفي حديث النبي (صلى الله عليه وسلم) أنه قال لعبد الله بن عمر حين ذكر قيامه بالليل، وصيامه بالتهار: **إِنَّكَ إِذَا فَعَلْتَ ذَلِكَ هَجَمْتَ عَيْنَكَ، وَنَفَهْتَ نَفْسَكَ**²³⁴

سيخ: وقوله صلى الله عليه وعلى آله وسلم لعائشة: **لَا تُسَبِّحِي عَلَيْهِ بِدَعَائِكَ**²³⁵

هبل: قال أبو سفيان يوم أُحُد: **أَعْلُ هُبُلٍ، فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَعَلَى آلِهِ: اللَّهُ أَعْلَى**²³⁶

2.2.4.2.Mevkuf Hadis

تمم: وفي حديث ابن مسعود: **أَنَّ التَّمَامِ وَالرَّقَى وَالتَّوَلَةَ مِنَ الشَّرِكِ**²³⁷

سفع: وفي الحديث أن ابن عمر نظر إلى رجل فقال: **بِهِ سَفْعَةٌ مِنَ الشَّيْطَانِ**²³⁸

هجر: في حديث عمر: **هَاجِرُوا وَلَا تَهَجَّرُوا وَأَجَلٌ**²³⁹

²³⁴Halil b. Ahmed, *Kitâbü'l-ayn*, 4/295.

²³⁵Halil b. Ahmed, *Kitâbü'l-ayn*, 2/210.

²³⁶Halil b. Ahmed, *Kitâbü'l-ayn*, 4/288.

²³⁷Halil b. Ahmed, *Kitâbü'l-ayn*, 1/190.

²³⁸Halil b. Ahmed, *Kitâbü'l-ayn*, 2/253.

²³⁹Halil b. Ahmed, *Kitâbü'l-ayn*, 4/292.

2.2.4.3.Maktu Hadis

وصف: وفي حديث الحسن: أَنَّهُ كَرِهَ الْمَوَاصِفَةَ فِي الْبَيْعِ²⁴⁰

وقف: وفي حديث الحسن: إِنَّ الْمُؤْمِنَ وَقَافٌ، مَتَّانٌ، وَلَيْسَ كَحَاطِبِ اللَّيْلِ²⁴¹

Burada yer verdiğimiz *maktu* rivayetlerden ikisini de aynı raviden seçtik. Yukarıda zikredilen ve isnadda “Hasan” olarak zikredilen isim Hasan-ı Basrî’dir. Basralı bir âlim olması hasebiyle ve Halil b. Ahmed’in de Basra’da yaşamış olması bu örneklerin seçiminde etkili olmuştur. Çünkü Hasan-ı Basri gibi ravilerden Halil b. Ahmed nakilde bulunmuştur. Belki yaşadığı zaman dilimi itibariyle görüşme ihtimali zayıf olsa da- küçük yaşlarda mümkündür- nakilde bulunması önemlidir. Zira Halil b. Ahmed isnadında Hasan-ı Basrî gibi yaşadığı yerde oldukça meşhur olan bir âlimden rivayet naklettiği veya eserinde geçtiği haliyle Arapça kelimelere onun naklettiği hadisleri istişhad yaptığı tespit edilmektedir.

Konu ile ilgili yukarıdaki *merfu*, *mevkuf* ve *maktu* örnekleri değerlendirmeden önce bir noktaya işaret etmek gerekmektedir. Merfu olarak naklettiği rivayetlerde hadis kelimesini kullanması gayet yaygın bir uygulama olarak görülebilir. Ancak sahabe ve tabiin sözlerine de hadis demesi fevkalade dikkat çekicidir. Bu kullanım, sadece Halil b. Ahmed’e has bir durum değildir. Âlimler arasında da benzer durumların olduğunu ifade etmek gerekmektedir. Ancak hicri ikinci asır olması hasebiyle böyle bir kullanıma işaret etmek açısından önem arz etmektedir.

Halil b. Ahmed zaman zaman hadis kelimesinden sonra yaşanan bir olayın malum olan ifadesini getirebilir. Bu olaylar meşhur olaylardır. Şu iki rivayet bu meseleye örnek olabilir:

علق: وفي حديث الإفك: وَإِنَّمَا يَأْكُلَنَّ الْعُلُقَةَ مِنَ الطَّعَامِ²⁴²

ودن: وفي حديث ذو الثَّدْيَةِ: إِنَّهُ لَمُودِنُ الْيَدِ²⁴³

وفي حديث أشراط الساعة: وَأَيَّاتُ تَتَابِعُ كَنْظَامٍ بِالِ قُطْعِ سِنِّكَه²⁴⁴

²⁴⁰Halil b. Ahmed, *Kitâbü'l-ayn*, 4/376.

²⁴¹Halil b. Ahmed, *Kitâbü'l-ayn*, 4/393.

²⁴²Halil b. Ahmed, *Kitâbü'l-ayn*, 3/218.

²⁴³Halil b. Ahmed, *Kitâbü'l-ayn*, 4/360.

²⁴⁴Halil b. Ahmed, *Kitâbü'l-ayn*, 4/238.

İki örneğe bakıldığında birincisi İfk hadisine atıf yaparken ikincisi haricilere işaret etmektedir. İfk hadisesi Hz. Aişe özelinde meşhur olan bir olay iken, ikinci örnekte zikredilen rivayette yine Hz. Aişe'nin naklettiği bir hadistir. Rivayetler ve içerikleri konumuz dışındadır.²⁴⁵ Ancak konumuz açısından bakıldığında hadis kelimesi malum olan bir olayın da başında zikredilmiştir.

Aşağıda Halil b. Ahmed'in eserinde yer verdiği hadislerin sonraki dönem isnadları tespit edilmiştir. Şimdi bunlara yer verelim.

حَدَّثَنَا مُسَدَّدٌ، حَدَّثَنَا يَحْيَى، عَنْ سُفْيَانَ، عَنْ عَلْقَمَةَ بْنِ مَرْثَدٍ، عَنْ سُلَيْمَانَ بْنِ بَرِيدَةَ، عَنْ أَبِيهِ، عَنْ

«النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، قَالَ: «مَنْ لَعِبَ بِالنَّرْدِ شَبِيرٍ فَكَأَنَّما غَمَسَ يَدَهُ فِي لَحْمِ خَنْزِيرٍ وَدَمِهِ»²⁴⁶

حَدَّثَنِي عَبْدُ بْنُ إِسْمَاعِيلَ، عَنْ أَبِي أَسَامَةَ، عَنْ عَبْدِ اللَّهِ، عَنْ نَافِعٍ، وَسَالِمٍ، عَنْ ابْنِ عُمَرَ²⁴⁷

حَدَّثَنَا أَبُو بَكْرِ قَالَ: حَدَّثَنَا ابْنُ عُيَيْنَةَ، عَنِ الزُّهْرِيِّ، عَنْ سَعِيدٍ، عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ،²⁴⁸

حَدَّثَنَا عَفَّانُ، حَدَّثَنَا حَمَّادُ بْنُ سَلَمَةَ، أَخْبَرَنَا أَبُو مُحَمَّدٍ بْنُ مَعْبُدٍ بْنُ أَبِي قَتَادَةَ، عَنْ ابْنِ كَعْبٍ بْنِ مَالِكٍ

حَدَّثَنَا ابْنُ أَبِي عَدِيٍّ، عَنْ سَعِيدٍ، وَابْنِ جَعْفَرٍ قَالَ: أَخْبَرَنَا سَعِيدٌ، عَنْ قَتَادَةَ، عَنْ أَنَسٍ،²⁴⁹

حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ عُثْمَانَ بْنِ أَبِي شَيْبَةَ، حَدَّثَنِي أَبِي، قَالَ: وَجَدْتُ فِي كِتَابِ أَبِي، عَنْ ابْنِ أَبِي لَيْلَى، عَنْ

عَطَاءٍ، عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ،²⁵⁰

حَدَّثَنَا مُحَمَّدٌ هُوَ ابْنُ مِقَاتٍ، أَخْبَرَنَا عَبْدُ اللَّهِ، أَخْبَرَنَا مُوسَى بْنُ عُقَيْبَةَ، عَنْ نَافِعٍ، عَنْ ابْنِ عُمَرَ، عَنْ

زَيْدِ بْنِ ثَابِتٍ²⁵¹

:حَدَّثَنَا وَكَيْعٌ، قَالَ: حَدَّثَنَا إِسْمَاعِيلُ بْنُ أَبِي خَالِدٍ، عَنْ مُنْذِرٍ، قَالَ: قَالَ عُمَرُ²⁵²

حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ عَزِيزِ الْأَيْلِيِّ قَالَ: حَدَّثَنَا سَلَامَةُ بْنُ رُوْحٍ، عَنْ عُقَيْلِ بْنِ خَالِدٍ، عَنْ ابْنِ شَهَابٍ، عَنْ

أَنَسِ بْنِ مَالِكٍ رَضِيَ²⁵³

حَدَّثَنَا حَفْصُ بْنُ عُمَرَ بْنِ الصَّبَّاحِ قَالَ: نا أَبُو عَسَانَ مَالِكُ بْنُ إِسْمَاعِيلَ قَالَ: نا عَبْدُ السَّلَامِ بْنُ

حَرْبٍ، عَنْ يَزِيدِ بْنِ عَبْدِ الرَّحْمَنِ أَبِي خَالِدِ الدَّالِيِّ، عَنْ عَبْدِ الْمَلِكِ بْنِ مَيْسَرَةَ، عَنْ زَيْدِ بْنِ وَهْبٍ، عَنْ خَدِيفَةَ

قَالَ²⁵⁴

10 hadisin isnadına bakıldığında belli tarikleri önemseyen bir hassasiyetin olduğunu söylemek mümkün değildir. Basra merkezli bir hadis anlayışında ve

²⁴⁵ Geniş bilgi için bakınız: Mazerî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ali, *el-Mulim bi fevaidi'l-Müslim*, (Cezayir: Müessesetü'l-vataniyye, 1988), 1/528.

²⁴⁶ Ebû Davud, "Edeb", 64.

²⁴⁷ Buhârî, "Meğazi", 64.

²⁴⁸ Buhârî, "Edeb", 78.

²⁴⁹ Taberânî, Ebû'l-Kasım Müsnidü'd-dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyüb, *el-Mu'cemü'l-kebir*, thk. Abdülmecîd es-Selefi, (Kahire: Mektebetü İbn Teymiye, 1994), 11/147.

²⁵⁰ Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebir*, 11/147.

²⁵¹ Buhârî, "Buyu", 34.

²⁵² Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed b. Ebî Şeybe İbrâhîm el-Absî, *el-Musannef fi'l-ehâdis ve'l-âsâr*, thk. Kemâl Yûsuf el-Hût'un. (Riyad: mektebetul reşid, 1409), 1/287.

²⁵³ Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebir*, 22/426.

²⁵⁴ Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebir*, 4/29.

kaynak bazında da oradaki veya oraya gelen ravilerden almış olma ihtimali ön plana çıkmaktadır.

2.3. Halil b. Ahmed'in Hadisleri Şerh Etmesi

Şerh kelimesi, bir hadisin sened ve metninin dil ve muhteva hüküm vb. yönlerden açıklamasını yapmak, anlaşılması güç izaha muhtaç kısımlarını izah etmek demektir.²⁵⁵ İbn Manzûr da *Lisanü'l-Arab* isimli eserinde şerh kelimesini, açıklama, beyan etme, problemi çözme anlamında ifade etmiştir.²⁵⁶

Şerh kelimesi genellikle hadis ilmiyle meşhur olurken aslında temel anlam itibariyle bütün ilimlerde kullanıldığı görülmektedir. Tarihi süreçte de şerhi Hz. Peygambere kadar götürmek mümkündür. Çünkü O'nun bazı hadislerin anlaşılmayan yerlerini açıkladığı bilinmektedir. Bunlar ya bir kelime ya da hadisin geneliyle alakalı problemler olduğu tespit edilmektedir.²⁵⁷

Üçüncü asırdan itibaren kaleme alınmaya başlanan ilk hadis şerhleri dil ve muhteva ağırlıklı olmak üzere iki grupta gelişmiştir. Dil ağırlıklı şerhler garîbü'l-hadîs adı verilen ve bir nevi hadis lügatı sayılan eserlerdir. Bunlarda hadislerde geçen garîb kelimelerin açıklanması amaçlandığından onları hadiste şerh faaliyetinin ilk çalışmaları olarak değerlendirmek mümkündür. Hadislerin muhtevalarını açıklamaya yönelik şerhler içinde de çok kapsamlı sayılmamakla birlikte Şâfiî (öl.204/820)'nin *İhtilâfû'l-hadîs*'i, İbn Kuteybe (öl.276/889)'nin *Te'vilü muhtelifi'l-hadîs*'i, Tahâvî (öl.321/933)'nin *Müşkilü'l-âsâr* ve *Şerhu me'âni'l-âsâr*'ı gibi eserler zikredilebilir.²⁵⁸

Halil b. Ahmed'in yukarıda zikredilen kısımlardan dil açısından şerhler yaptığını söylemek mümkündür. Çünkü dil alanında çalışan bir kişi için hadislerle istişhadı ve onların şerhinde yapılacak olanlar bellidir. Büyük oranda kelime açıklaması sadedinde yer alan şerhlere örnekleri şu şekilde ifade edebiliriz:

²⁵⁵ Abdullah Aydın, *Hadis İstihlaları Sözlüğü*, (İstanbul: Timaş Yayınları, 2006), s. 144.

²⁵⁶ İbn Manzûr, *Lisanü'l Arab*, 2/497.

²⁵⁷ Konu ile ilgili şu hadisler örnek olarak zikredilebilir: "Kardeşine zalim de olsa mazlum da olsa yardım et" demesi üzerine sahâbiler zalime nasıl yardım edeceklerini sormuşlar, Rasûlü Ekrem de onun zulüm yapmasına engel olmanın kendisine yardım sayılacağını söyleyerek bu sözünü şerh etmiştir (Tirmizî, "Fiten", 68). Yine bir defasında, kalbinde zerre kadar kibir bulunan kimsenin cennete giremeyeceğini bildirdiğinde bazı sahâbiler güzel giyinmeyi herkesin arzu ettiğini söylemişler, Rasûlüllâh da Allah'ın güzel olduğunu, güzeli sevdiğini belirterek sözünde geçen kibirden maksadın hakkı kabul etmemek ve onu küçümsemek olduğunu ifade etmiştir (Müslim, "İmân", 147).

²⁵⁸ Mehmet Efendioğlu, "Şerh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/559-560.

1. Ayet

لعا: وفي الحديث: إِيَاكُمْ وَمُلْغَاةَ أَوَّلِ اللَّيْلِ

يريد به اللغو. ولاغية في قوله تعالى: "لَا تَسْمَعُ فِيهَا لِإِغْيَةٍ" : كلمة قبيحة أو فاحشة²⁵⁹

2. Ayet

مثل: والمثل: الحديث نفسه

وأكثر ما جاء في القرآن نحو قوله- جَلَّ وَعَزَّ: مَثَلُ الْجَنَّةِ الَّتِي وَعِدَ الْمُتَّقُونَ فِيهَا أَنْهَارٌ، فَمَثَلُهَا هُوَ الْخَيْرُ

عنها²⁶⁰

3. Ayet

حفد: وإليك نَسَعَى ونحفد

أي نخفت في مَرَضَاتِكَ²⁶¹

4. Merfu Rivayet

إبر: وفي الحديث: خير المال مُهْرَةٌ مأمورة، وسِكَّةٌ مأبورة

يُرِيدُ، [بمأبورة]: طريقة مُسْتَقِيمَةٍ. والأبَار: صانع الإبرة، وصنعتة: الإبرة. والأبَار: حافر البئر
كالبَّئَار²⁶²

5. Merfu Rivayet

ولق: وفي الحديث: لا آكل إلا ما لُوِّقَ لي

أي لين من الطعام فصار كالزبدة في لينة²⁶³

6. Merfu Rivayet

اله: وقال رسول الله صلى الله عليه وعلى آله وسلم: اللهم إن الخَيْرَ خَيْرُ الآخرة فاغفر للأَنْصَارِ
والمهاجرة

ويُسَمَّونَ الأصْنَامَ الَّتِي يَعْبُدُونَهَا آلِهَةً، وَيُسَمَّونَ الواحدَ إلهًا، افتراءً على الله، ويقرأ قوله تعالى:
“وَيَذَرُكَ وَالْهَيْكَلُ”

ويَذَرُكَ وإلهتك” أي: عبادتك“²⁶⁴

²⁵⁹ Halil b. Ahmed, *Kitābū'l-ayn*, 4/92.

²⁶⁰ Halil b. Ahmed, *Kitābū'l-ayn*, 4/118.

²⁶¹ Halil b. Ahmed, *Kitābū'l-ayn*, 1/333.

²⁶² Halil b. Ahmed, *Kitābū'l-ayn*, 1/51.

²⁶³ Halil b. Ahmed, *Kitābū'l-ayn*, 1/80.

²⁶⁴ Halil b. Ahmed, *Kitābū'l-ayn*, 1/82.

7. Merfu Rivayet

ثطا، تطو: فقال عليه السلام: لا تقولي ذوال، فإنه شر السباع

أرادت: أنه يمشي مثنى الحمقى، كما يقال: يمشي بالحمق²⁶⁵

8. Merfu Rivayet

وفي حديث النبي صلى الله عليه وسلم: اخنثهم يا سعد فداك أبي وأمي حتت

يعني ارددھم²⁶⁶

9. Merfu Rivayet

صعر: وفي الحديث: يأتي على الناس زمان ليس فيهم إلا أصعر أو أبتز

يعني رذالة الناس الذين لا دين لهم²⁶⁷

10. Merfu Rivayet

طير: وفي الحديث: إذا رأيتم الفجر المستطيل فكلوا ولا تصلوا، وإذا رأيتم الفجر المستطير فلا تأكلوا
وصلوا

يعني بالمستطير: المعترض في الأفق²⁶⁸

11. Merfu Rivayet

نوط: وفي الحديث: أما أنا فأخذ في نيطي بعد الموت

معناه: طريقه بعيد، وسفره بعيد²⁶⁹

12. Merfu Rivayet

نصر: وفي الحديث: انصر أخاك ظالماً أو مظلوماً

وتفسيره: أن يمنعه من الظلم إن وجدته ظالماً، وإن كان مظلوماً أعانه على ظالمه²⁷⁰

13. Mevkuf Rivayet

بقع: وفي الحديث أبي هريرة: يُوشك أن يعمل عليكم بقعان أهل الشام

يريد خدمهم لبياضهم، وشدهم بالشيء الأبقع الذي فيه بياض، يعني بذلك الروم والسودان²⁷¹

²⁶⁵ Halil b. Ahmed, *Kitābū'l-ayn*, 1/199.

²⁶⁶ Halil b. Ahmed, *Kitābū'l-ayn*, 1/283.

²⁶⁷ Halil b. Ahmed, *Kitābū'l-ayn*, 2/395.

²⁶⁸ Halil b. Ahmed, *Kitābū'l-ayn*, 3/70.

²⁶⁹ Halil b. Ahmed, *Kitābū'l-ayn*, 4/277.

²⁷⁰ Halil b. Ahmed, *Kitābū'l-ayn*, 4/227.

14. Mevkuf Rivayet

حُضَنُ : قَالَ ابْنُ مَسْعُودٍ : لَا تُحْضَنُ رَيْبُ امْرَأَةِ عَبْدِ اللَّهِ

أَيُّ لَا تُحْجَبُ عَنْهُ وَلَا يُقَطَّعُ أَمْرٌ دُونَهَا²⁷²

Yukarıda *Kitâbü'l-ayn*'dan seçtiğimiz 14 rivayette Halil b. Ahmed'in kısmi şerh yönünü tespit edebilir. Mezkûr rivayetleri sırasıyla; ayet, *merfu* ve *mevkuf* hadislerden seçtik. Her üç çeşitten örnek vermemizin sebebi, şerhin tek yönlü değil farklı deliller için de kullanıldığını göstermektir.

14 ayet ve rivayetlerde *أي*, *يُرِيدُ*, *تَفْسِي*, *بِعْنَاهُ*, *يَعْنِي*, şeklinde beş farklı kelime kullanılmıştır. Beş farklı kelimenin anlamına bakıldığında hadiste geçen ilgili kelimenin ne anlama geldiğini açıklama yönündedir. Halil b. Ahmed'e önceki kastedilen kelime açıklanmaya muhtaçtır. Genel olarak bakıldığında dilci mantıkla kelime açıklamalı bir şerh uygulandığı tespit edilmektedir.

Halil b. Ahmed, yukarıdaki ayet ve rivayetlerde bazen hadisi kısa naklederken yani ilgili yere işaret ederken, bazen de tüm rivayete yer verdiği görülmektedir. Burada istişhad ettiği kısmın muhtemelen ilgili yeri istediği manayı ifade edip etmemesine bakmaktadır. Halil b. Ahmed'in mezkûr örneklerden de hareketle, şerh uygulamasının ilk dönemlerinde, bugünkü anlamda değil, yeni teşekkül eden bir ilim olarak ilk zamanlarında oluşum nüvelerini taşıdığı anlaşılmaktadır. Hz. Peygamber döneminde sahabilerin anlamadıkları yeri açıklamayla ilk örnekleri şekillenen şerhin hemen ikinci asırda Halil b. Ahmed'in Basra'da şerhi uyguladığı görülmektedir. Her ne kadar hadislerle istişhadı kendi bakış açısıyla yani dilci anlayışıyla istifade etse de bir şerh anlayışını varlığından söz etmek mümkündür. Halil b. Ahmed'in yaşadığı dönem ve hemen sonrasındaki dönemdeki şerh anlayışıyla benzer bir durum sergilediği anlaşılmaktadır. Zaman zaman *Kitâbü'l-ayn*'da nakledilen rivayetler araştırılırken taradığımız kaynaklardan olan İbn Manzûr'un *Lisanü'l-Arab*'ı ve Kasım b. Sellâm'ın *Garibü'l-hadis* isimli kitaplarına bakıldığında benzer bir yol takip ettikleri görülmektedir. Her üç eserin ortak yönü lügat içeriğine sahip olmasıdır. Ancak üçünde de hadisle istişhad yaparken garip kelimeleri aynı usullerle şerh etmişlerdir.

Halil b. Ahmed'e daha sonraki dönem şerhlerinde de atıf yapılmıştır. Bu noktada İbn Hacer, Ayni ve Nevevi'yi örnek incelemeyle şu tespitleri yaptık:

²⁷¹ Halil b. Ahmed, *Kitâbü'l-ayn*, 1/185.

²⁷² Halil b. Ahmed, *Kitâbü'l-ayn*, 1/328.

İbn Hacer, *Fethu'l-bari* isimli Buhari şerhinde Halil b. Ahmed'e birkaç şekilde atıf yapmıştır. Bunlar:

- Kelimelerin anlamını açıklamada atıf yapmak.²⁷³
- Görüşlerini nakletmek.²⁷⁴
- Kalıp ifadelerin anlamlarının açıklanmasında onun görüşünü aktarmıştır.²⁷⁵

İbn Hacer, Halil b. Ahmed'e atıf yaparken zaman zaman aruzu düzenleyen kişi tespitinde de bulunmaktadır. Toplamda 11 yerde atıfta bulunan İbn Hacer şerh yaparken Halil b. Ahmed'in nahiv yönünü önemseydiğini göstermektedir. Mutlaka onun adını anmakta ve tespitlerini zikretme gereksinimi duymuştur.

İbn Hacer kadar olmasa da Ayni ve Nevevi de Halil b. Ahmed'e atıfta bulunmuşlardır. Ayni, yer verdiği 4 yerde kelimelerin anlamları hakkında atıfta bulunmuştur.²⁷⁶ Bir yerde de Halil b. Ahmed en-Nahvi diyerek onun nahivci kimliğini önemseydiğini zikrederek göstermiştir.²⁷⁷ Nevevi de 4 yerde atıf yapmıştır. O da Ayni ve İbn Hacer gibi hadisleri şerh ederken bazı kelimelerin anlamlarını açıklamak için Halil b. Ahmed'e atıflarda bulunmuştur.²⁷⁸ Nevevi, Halil b. Ahmed'e "Ehlü'l-lüğa" ifadesini kullanmıştır. Ayrıca Nevevi Halil b. Ahmed'e atıf yaparken öğrencileri Asmai ve Nadr b. Şümeyl'in görüşlerine de işaret etmiştir.

Her üç şerhten çıkan sonuçlara bakıldığında, Halil b. Ahmed'e eser ismi zikretmeksizin görüşlerine atıf yapılmıştır. Görüşler çoğunlukla hadislerde geçen daha çok garibü'l-hadis kapsamındaki kelimelerin anlamlarının ne olduğu noktasında atıf yapılarak nakledilmiştir. İbn Hacer Halil b. Ahmed'e daha fazla ehemmiyet verirken diğer şarihler aynı seviyededir. Sonraki dönem şarihlerinin Halil b. Ahmed'in görüşlerine hadisleri şerh ederken yer vermesi onun dil açısından ne kadar etkili olduğunu göstermektedir. Kendisinden 6 asır sonra yaşamış âlimleri etkilemesi, onun kelime anlamlarına ne verdiğini zikretme gereksinimi zikretmeye sevk etmesi alandaki etkisi bakımından dikkate değerdir. Ancak şarihler hadis nakletme ve o noktada görüşlerine yer verme veya eserlerinde geçen rivayetlere atıfta bulunma noktasında bir tespit mevcut değildir. Belki mezkûr şarihler hadislerin Halil b. Ahmed'den hemen sonra toplanmış eserleri dikkate almasından kaynaklanmaktadır.

²⁷³ İbn Hacer, *Fethu'l-bari*, 7/111; 8/432; 8/701; 8/73.

²⁷⁴ İbn Hacer, *Fethu'l-bari*, 2/480; 10/133.

²⁷⁵ İbn Hacer, *Fethu'l-bari*, 6/171.

²⁷⁶ Ayni, *Umdetü'l-kari*, 1/176; 11/129; 16/254.

²⁷⁷ Ayni, *Umdetü'l-kari*, 1/259.

²⁷⁸ Nevevi, *el-Minhac*, 4/81; 4/101; 6/145.

Belki de Halil b. Ahmed'in hadis alanında değil daah çok dil alanında meşhur olmasından hareketle sadece o yönünden faydalanmak istemişlerdir.

2.4. Kendisinden Sonrakileri Etkilemesi

Halil b. Ahmed'in özellikle Arap diline katkıları düşünüldüğünde kendisinden sonraki âlimleri etkilemesi mümkündür. Ancak bunun nasıl olduğunu belirlemek gerekmektedir. Çünkü tezimiz açısından bakıldığında sadece Arap diline katkılarını tespit etmek yeterli olmayacaktır. Onun özellikle Arap dili alanındaki çalışmalarında hadisten ne kadar faydalandı ve bu faydanın hangi boyutta gerçekleştiği önem arz etmektedir. Etkilenmenin büyük oranda *Kitâbü'l-ayllön*'dan nakillerle görülmektedir. Özellikle sözlük ve garibü'l-hadis türü eserlerde atıflar yapıldığı tespit edilmektedir. Yapılan araştırma neticesinde Halil b. Ahmed'den etkilenen âlimler şunlardır: Sözlük türünde İbn Manzûr, garibü'l-hadis kapsamında ise Kasım b. Sellâm, Zemaşeri ve İbnü'l-Esîr'dir. Arap dili ve hadis alını dışına bir muhteviyata sahip olan Câhiz'in *Kitabü'l-Buhala*'nda da atıflara rastlamak mümkündür. Şimdi bunları detaylı inceleyelim.

2.4.1. İbn Manzûr

Bu rivayet, muteber hadis kitaplarında tespit edilememiştir. Ancak İbn Manzûr'un *Lisanü'l-Arab* isimli eserinde şu şekilde geçmektedir.²⁷⁹ خَيْرُ النَّاسِ رَجُلٌ مُمْسِكٌ بِعُنَانِ فَرَسِهِ فِي سَبِيلِ اللَّهِ كَلَّمَا سَمِعَ هَيْعَةَ طَارٍ إِلَيْهَا Bu örnekte, sadece *Kitâbü'l-ayn*'da geçen rivayetin daha geniş halini verdiği görülmektedir.

İbn Manzûr'un *Lisanü'l-Arab*'ında geçen ancak başak bir yerde geçmeyen 12 rivayet tespit edilmiştir. İbn Manzûr'un eserinde geçip de diğer hadis kaynaklarında bulunamayan rivayetlerin olması Halil b. Ahmed'den bu rivayeti aldığını göstermektedir. Ancak eserde geçen rivayetler *Kitâbü'l-ayn*'da geçtiği şekilde değil, daha geniş haliyle zikredilmektedir. Bu durum, diğer yer verdiği rivayetler için de söz konusudur. Rivayetlerin daha geniş haliyle zikredilerek istişhadda bulunulması, İbn Manzûr'un istişhad yaparken rivayetleri daha geniş verme ve düşünme anlayışından kaynaklandığı söylenebilir. İbn Manzûr'un *Lisanü'l-Arab*'ına 283 yerde الْخَلِيلُ veya الْخَلِيلُ بْنُ أَحْمَدٍ ifadesiyle atıfta bulunmaktadır. Bu atıflar içinde nakiller, kelime anlamları, öğrencileriyle diyalogları ve Sibeyhi'in Halil b. Ahmed'den

²⁷⁹ İbn Manzûr, *Lisanü'l-Arab*, 8/378.

nakilleri geçmektedir. İbn Manzûr'un Merfu, mevkuf ve maktu olmak üzere hadis ifadesiyle naklettiği toplam rivayet 5236'dır. Sadece Halil b. Ahmed'e yer vererek yaptığı atıflar düşünüldüğünde Halil b. Ahmed'in İbn Manzûr'u ne kadar etkilediğini göstermektedir. Ayrıca 5236 hadise yer vermesi de onun hadisle istişhada verdiği önemi göstermektedir.

2.4.2. Kasım b. Sellâm

Kasım b. Sellâm, elde bulunan eser bakımından ilk garibü'l-hadis yazarı olarak bilinmektedir.²⁸⁰ Garibü'l-hadis'e bakıldığında الْخَلِيلُ veya أَحْمَدُ بْنُ الْخَلِيلِ ifadesiyle dört yerde atıf bulunmaktadır.²⁸¹ Söz konusu dört yerde kelime anlamları üzerinden "tefsir" kelimesi kullanılarak atıf yapılmaktadır. Kasım b. Sellâm'ın eserinde 961 yerde *merfu*, *mevkuf* ve *maktu* türünden hadis kelimesiyle istişhada bulunduğunu ifade etmek gerekir.

Kasım b. Sellâm, başka yerde bulunmayan sadece Halil b. Ahmed'in eserinde bulunan rivayetlere yer vererek aslında ondan etkilenmiş veya en azından nakilde bulunmuştur.

بِعْنَانِ فَرَسِهِ فِي سَبِيلِ اللَّهِ كَلَّمَا سَمِعَ هَيْعَةَ طَارِ الْبِهَائِخِيزِ النَّاسِ رَجُلٌ

Rivayet, temel hadis ve ikinci derece hadis kitaplarında geçmemektedir. Lakin garibü'l-hadis kitaplarından olan ilk dönem garibü'l-hadis yazarlarından Kasım b. Sellâm²⁸² hadis olarak nakletmektedir. Ancak belirtmek gerekir ki, Kasım b. Sellâm, hadisle istişhada kendi eserinde çok fazla yer verirken Halil b. Ahmed kanalıyla, onun eserinden nakillerde çok az örneğe yer vermiştir.

2.4.3. Câhiz

Câhiz, Halil b. Ahmed ile aynı memlekette Basra'da doğmuş, eğitimini almış bir âlimdir. Hicri 150-160'larda doğduğu ifade edilen ve hicri 175'te vefat eden Halil b. Ahmed ve öğrencilerden ders aldığını zikretmektedir.²⁸³ Onlardan ders almak aynı zamanda etkilenmeyi de beraberinde getirecektir. Bir örnekle bunu somut hale getirelim.

²⁸⁰ İsmail Lütüfi Çakan, *Hadis Edebiyatı*, (İstanbul: Marmara İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1997), s.184.

²⁸¹ Kasım b. Sellâm, *Garibü'l-hadis*, 2/247, 3/15, 3/16, 4/402.

²⁸² Kasım b. Sellâm, *Garibü'l-hadis*, 1/121.

²⁸³ Geniş bilgi için bakınız: Ramazan Şeşen, "Câhiz", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/20-24; Hüseyin Akyüz, "el-Câhiz'in Sünnet / Hadis Hakkındaki Görüşleri", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2011, sayı: 31, s. 231-265.

بتت: وفي الحديث: أن المُنْبَتَّ لا أرضاً قَطَعَ ولا ظَهراً أَبْقَى

Bu rivayet, ikinci derece denilebilecek hadis kitaplarında, bazı şerhlerde ve ilk dönem terğîb ve terhîb cinsinden eserlerde geçmektedir.²⁸⁴ Mezkûr kaynaklarda herhangi bir sıhhat bilgisinin de zikredilmemiş olması rivayetin sıhhatine dair şüphe meydana getirmektedir. Halil b. Ahmed'in de bütün rivayet olarak istişhad ettiği hadiste kendisi de sadece “*ve fi'l-hadis*” ifadesini kullanmıştır. Câhiz gibi Halil b. Ahmed'in yaşadığı döneme yakın ilk dönem müelliflerinin de eserlerinde yer vermesi, rivayetin o dönemde mevcut olduğu anlamına ulaştırmaktadır. Câhiz, Basralı bir âlim ve Halil b. Ahmed'in öğrencilerindendir. Dolayısıyla eserinde aktardığı rivayeti ya Halil b. Ahmed'den veya ikisi de aynı dönemde yaşayan bir kaynaktan alma ihtimalleri büyüktür. Zira ikisi de dilcidir, aynı kaynaklardan istifade etmeleri de muhtemeldir. Rivayetin kaynağını aynı yerde yaşamaları hasebiyle birbirlerine bağlamak bir tahmindir. Ancak ilk dönem yazılmış eserlere bakıldığında rivayetin ilk olarak hoca-talebe ilişkisi yaşamış birinin eserinden tespit edilmesi, hadisin tahammül ve eda sürecinde etkilenme ihtimalini güçlendirmektedir. Dolayısıyla Câhiz'in rivayeti hocasından alması muhtemeldir. Aksi bir delilin olmaması da aynı zamanda bu tezi desteklemektedir. Rivayeti nakleden her bir kaynak bütün olarak aktarmaktadır. *Takti'* yapan herhangi bir müellif ve esere rastlanmamıştır.

2.4.4. Zemahşeri

Zemahşeri, aslen Türk kökenli, amelde Hanefî itikadi olarak Mutezili olan bir âlimdir. Çoğunlukla *el-Keşşaf* isimli eseriyle meşhur olsa da hadis yönü ve hadisle istişhadı fevkalade önemlidir. Arap diliyle hadis arasında irtibat noktası olarak kabul edilen çalışma alanlarından garibü'l-hadis'te *el-Faik fi garibi'l-hadis* isimli bir eseri bulunmaktadır.²⁸⁵

Zemahşeri, *el-Faik fi garibi'l-hadis* isimli eserinde 6 yerde Halil b. Ahmed'e atıfta bulunmaktadır.²⁸⁶ Söz konusu yerlerin hepsinde kelimelerin anlamlarını açıklama sadedinde Halil de bu konuda şunu söylüyor şeklinde atıfta bulunmaktadır.

²⁸⁴ Ebû Osmân Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Câhiz el-Kinânî, *el-Buhala*, (Beyrut: Dâr ve mektebetü'l-hilal, 1419), 243; Ebû'l-HasenAlî b. Halef b. Abdilmelik b. Battâl el-Bekrî el-Kurtubî, *Şerhu sahihi'l-Buhârî*, (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1423), 1/72; Ebû'l-Velîd Süleymân b. Halef b. Sa'd et-Tücîbî el-Bâcî, *el-Münteka*, (Kahire: Matbaatü's-saade, 1332), 7/304.

²⁸⁵ Zemahşeri'nin hayatı ile ilgili olarak geniş bilgi için bakınız: Mustafa Öztürk, M. Suat Mertoğlu, “Zemahşeri”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/235-238.

²⁸⁶ Zemahşeri, *el-Faik fi garibi'l-hadis*, 2/57, 2/170, 2/362, 3/222, 3/269.

Ancak Halil b. Ahmed'de geçen temel hadis kitaplarında geçmeyen bazı rivayetlerin ya aynısı ya da biraz daha geniş olarak Zemahşeri'nin eserinde geçtiği tespit edilmektedir. Mesela,

خير النَّاسِ رجلٌ مُمَّسِكٌ بعنانِ فرسه في سَبِيلِ الله كلما سمع هَيْعَةَ طَارٍ إِلَيْهَا أو رجلٌ في شَعْفَةِ فِي
غَنِيمَةٍ حَتَّى يَأْتِيَهُ الْمَوْتُ²⁸⁷

Bu rivayetin, hemen hemen bütün garibül hadis eserlerinde geçtiği tespit edilmektedir. Bu yönüyle tamamen Halil b. Ahmed'den etkilendiği sonucuna ulaşmak zor görünmektedir. Ancak aynı rivayetin herhangi bir hadis kitabında tespit edilememesi, Halil b. Ahmed'den önce bir kitapta bulunamaması ve içinde geçtiği eserlerin ondan sonra yaşamış ve sözlük ve garibü'l-hadis alanında muhtevi olması, o rivayetin ilk geçtiği yer olan Halil'in *Kitâbü'l-ayn*'ının ve müellifinin etkisiyle açıklamak mümkündür. Elbette Zemahşeri dil alanında güçlü bir âlimdir. Hadis ilminde de ondan daha düşük seviyede değildir. Çünkü sadece *el-Faik fi garibi'l-hadis*'ine bakıldığında 359 *merfu*, *mevkuf* ve *maktu* rivayetle istişhad ettiği tespit edilmektedir. Bu noktada yukarıda geçen rivayet ve benzerlerinin Zemahşeri'de geçmesi ve ilk geçtiği yerin de Halil b. Ahmed'in eseri olması hasebiyle ondan etkilendiğini ve hadis yönüyle de ona etki etki ettiğini çıkarmak mümkündür.

2.4.5. İbnü'l-Esîr

İbnü'l-Esîr, garibü'l-hadis alanında en önde gelen âlimdir. *en-Nihaye fi garibi'l-hadis* isimli eseri bu alının en meşhur çalışmasıdır. Dil ve hadis alanında yaptığı çalışmalarla temayüz eden İbnü'l-Esîr eserinde Halil b. Ahmed'den nakillerde bulunmuştur. Altı yerde *الخليل* ifadesiyle kelimelerin anlamlarını açıklarken Halilb. Ahmed'in bu konudaki verdiği manaya işaret etmiştir.²⁸⁸

İbnü'l-Esîr, hem hadis hem de dil yönü olduğunun en büyük kanıtı eserinde yer verdiği hadislerdir. *en-Nihâye fi garibi'l-hadis* isimli eserinde "hadis" kelimesi olarak naklettiği *merfu*, *mevkuf* ve *maktu* rivayetlerin sayısı 2137'dir. Her şeyden önce onun hadisle istişhad yönünün ve özelde hadis yönünün ne kadar güçlü olduğuna delildir.

Hadis kitaplarında geçmeyen ancak Halil b. Ahmed'in *Kitâbü'l-ayn*'ında hadis olarak geçen, aynı zamanda İbnü'l-Esîr'in eserinde aynı rivayete yer verdiği hadisler bulunmaktadır. Birkaç örneği şu şekilde sıralayabiliriz:

²⁸⁷ Zemahşeri, *el-Faik*, 4/121.

²⁸⁸ İbnü'l-Esîr, *en-Nihâye fi garibi'l-hadis*, 2/199, 2/267, 2/452, 3/125, 3/442, 5/54.

1. Rivayet

بوح : وفي الحديث: نَظَّفُوا أَفْنِيَّتَكُمْ وَلَا تَدْعُوهَا كِبَاحَةَ الْيَهُودِ²⁸⁹

2. Rivayet

كري: الكَرَى: النعاس

Müellif, “uyku basması” kelimesini anlaşılır kılmak için “أَنَّهُ أَدْرَكَه الْكَرَى” hadisine mana olarak atıf yapmıştır.²⁹⁰

Birinci rivayeti İbnü'l-Esîr Halil b. Ahmed'in eserinde geçtiği şekliyle eserinde nakletmektedir.²⁹¹ Bu haliyle başka bir yer geçmemektedir. Temel hadis kitaplarında ise hadisin ilk kısmı نَظَّفُوا أَفْنِيَّتَكُمْ geçmektedir.²⁹² Hicri altıncı asırda yaşamış İbnü'l-Esîr bu rivayeti temel hadis kaynaklarından almadığı anlaşılmaktadır. Bütün olarak düşüldüğünde ilk olarak Halil b. Ahmed'in eserinde geçtiğine göre akla ondan aldığı sonucunu çıkarmak mümkündür. İkinci rivayette ise mana boyutuyla bir atıf söz konusudur. النعاس kelimesi hem İbnü'l-Esîr'in hem de Halil b. Ahmed'in eserinde geçmektedir. Sadece kelime olarak ele alınması, hadisin kalanına yer verilmemesi, bir yönüyle dil açısından bir yönüyle de garibü'l-hadis kapsamındaki eserlerde böyle kullanılması hasebiyle olabileceği sonucunu akla getirmektedir. Dolayısıyla Halil b. Ahmed'in eserinde ilk olarak böyle bir atıf yapılması sonrakilere bu ahdisin bu şekliyle verilmesine örneklik teşkil etmiş olabilir.

Halil b. Ahmed'in kendinden sonrakileri etkilemesini iki yönlü okumak gerekmektedir. Birincisi dil açısından ikincisi yerel etkiden kaynaklanmaktadır. Dil açısından bakıldığında İbn Manzûr, Zemaşşeri ve İbnü'l-Esîr buna örnektir. Onlar eserlerinde ziyadesiyle Halil b. Ahmed'e atıf yapmış, hadisle istişhadını örnek almışlardır. Mezkûr âlimler, ne Halil b. Ahmed ile aynı bölgede ne de aynı dönemde yaşamıştır. Onunla bağlantısı sadece dil açısından dolayısıyla sözlük alanından kaynaklanmaktadır. İkincisi, Kasım b. Sellâm ve Câhiz'in Basra yönü bulunmaktadır. Câhiz Basralı, Kasım b. Sellâm ise Basra'da dil eğitimi almıştır. Halil b. Ahmed'den olmasa da onun öğrencilerinden ders almıştır. Her iki âlimin Basra yönü orada yaşamış âlimlerden etkilenme, dil ve hadis istişhadından etkilenme muhtemeldir. Dolayısıyla Halil b. Ahmed, kendisinden sonraki âlimleri hem dil

²⁸⁹ İbnü'l-Esîr, *en-Nihâye*, 1/161.

²⁹⁰ İbnü'l-Esîr, *en-Nihâye*, 4/194.

²⁹¹ İbnü'l-Esîr, *en-Nihâye*, 4/409.

²⁹² Tirmizi, “Ebvâbü'l-Edeb”, 41.

açısından hem de dilin anlaşılması için başvurulan yollardan birisi olan istişhad metodunda hadislerle istişhad noktasında etkili olmuştur. Bu, bazen direkt olarak Halil b. Ahmed'in ismini vererek yapılmış, bazen de isim vermeden temel hadis kitaplarında geçmeyen sadece Halil b. Ahmed'in *Kitâbü'l-ayn* 'ında geçen hadislere yer vererek gerçekleştirmişlerdir.

SONUÇ

Basra ve Kûfe, Hz. Ömer döneminde kurulan iki önemli orduğah şehirdir. İslam fütuhâtının Endülüs'ten Horasan bölgesine kadar geniş coğrafyasında İslam ordularının fethettikleri yerde kalıcı olmak için yerel halktan uzak büyük oranda kendilerinden oluşan, bölgenin önemli bir alanında şehirler kurulmuştur. Bu şehirler daha sonra yerel halkın da katılımıyla büyük sivil şehirlere dönüşmüştür. Bu noktada Basra ve Kûfe bizzat Hz. Ömer döneminde kurulmuş, ilk dönemleri itibariyle orduğah ancak daha sonra herkesin yerleştiği bir yer ve bununla birlikte ilmin de merkezi haline gelmişlerdir. Her iki şehir, bütün dini ilimlerde birçok medrese meydana getirmiş ve buralardan birçok âlim yetişmiştir. Basra'da yetişen Halil b. Ahmed de bunlardandır.

Halil b. Ahmed, hicri ikinci asırda Basra'da yetişmiş önemli bir dil âlimidir. Basra dil ekolünün kurucusudur. Söz konusu olan dil olunca tek başına bir işlevinin olmayacağı için onu etkileyen diğer ilimlerle de etkileşim meydana gelmiştir. Bu noktada Halil b. Ahmed'in hadislerle meşguliyeti vardır. Basra'dan hayatı boyunca çok fazla çıkmadığı için hadis kaynaklarının da büyük oranda Basralı raviler olduğu tespit edilmiştir.

Halil b. Ahmed, sadece kendi yaşadığı bölgeyi değil, yaşadığı yere çok uzak olan Kûfe'deki âlimleri bile etkilemiştir. Kûfe'den Ferra gibi âlimler Basra'ya gelmişler, başta Halil b. Ahmed olmak üzere diğer dil âlimlerinden istifade etmişlerdir. Bu noktada özellikle Halil b. Ahmed'in dil kullanımlarında ve hadislerle istişhadında öncü rolünün olduğu görülmüştür.

Halil b. Ahmed, *Kitabül-ayn* isimli eserinde hadislerle istişhad etmiştir. Bunlar, tüm rivayeti aktarma, ilgili yere atıf yapma, mana ile istişhad ve isnadlı istişhad şeklindedir. Bunlar içinde, özellikle ilgili yere istişhada çok fazla yer verdiği tespit edilmiştir. Diğerleri ise bu maddeden oldukça gerilerde kalmaktadır. Niçin ilgili yere istişhad yaptığı düşünüldüğünde, temelde dilci olmasının, sözlük anlayışında çok geniş bilgi vermeye ve hadislerin tümünü zikretmeye mahal olmamasının etkili olduğu sonucuna varmak mümkündür. Onun istişhadıyla ilgili olarak mükerrersiz 118 rivayetin incelemesi tezimizde yapılmıştır. Hicri ikinci asır açısından ve rakam bir kitap için oldukça önemlidir. Sadece bu kadar rivayet düşünüldüğünde Halil b. Ahmed'in hadise ve hadisle istişhada ne kadar önem verdiği sonucuna ulaşılabilir.

Tez çerçevesinde 118 rivayet kullanılmıştır. Bu rivayetlerin içinde 80 tanesinin sıhhat bilgisi tespit edilmiş diğerleri ise tespit edilememiştir. Sıhhat bilgileri tespit edilenlerin en azından Halil b. Ahmed'in *Kitabü'l-ayn*'da yer verdiği hadislerin sıhhat bilgisini verme açısından önem arz etmektedir. Yapılan araştırmalar neticesinde 80 rivayetin 56'sının *sahih*, 8'inin *hasen* ve 16'sının da *zayıf* olduğu tespit edilmiştir. Kalan 28 rivayetin sıhhat bilgisine ulaşılamamıştır. 80 rivayetin sıhhat bilgisine göre Kitabü'l-ayn'daki hadislerin %70'i *sahih*, %10'u *hasen* ve %20'si ise *zayıf*'tır. *Sahih* ve *hasen* hadislerin makbul hadisler olduğu düşünüldüğünde eserde geçen rivayetlerin %80'inin makbul hadislerden oluştuğu görülmüştür. Bu da Halil b. Ahmed'in yaşadığı dönem itibariyle hadis alım kaynaklarının ve kendi sıhhat anlayışının fevkalade iyi ve dikkatli olduğuna işaret etmektedir.

Halil b. Ahmed, hadislere yer verirken isnad olarak büyük oranda herhangi bir ravi ismi kullanmamıştır. Sadece "Rasûlüllâh", "Nebi" ve "Hadis" kelimelerini kullanmıştır. Her üç ifadeden de en fazla "Hadis" kelimesini kullanmıştır. "Hadis" kelimesi özelinde Halil b. Ahmed'de tespit ettiğimiz durum ise hem *merfu* hem *mevkuf* hem de *maktu* rivayetlere hadis ifadesini kullanmasıdır. Bu durum, ilk dönemde âlimlerin daha oturmaya hadis, rivayet, eser, sünnet gibi ifadelerle bağlamak gerekmektedir. Ayrıca *Kitâbü'l-ayn*'da herhangi bir şahsın sözüne de hadis ifadesini kullanması, kelimeyi hem sözlük hem de ıstılahi anlamda kullandığını göstermektedir. Zaman zaman isnadda bulunan sahabilerin ismini zikrederken, eğer hadis mevkuf ise o sahabinin ismine yer vermiştir. Muhtemelen *mevkuf* haberi *merfudan* ayırmayı murat etmiştir. İlk dönem olması hasebiyle Halil b. Ahmed isnad zincirine yer vermemiştir. Bunun nedeni yaşadığı dönemin isnadın yeni teşekkül etme sürecinde olması görülebilir. Çünkü isnadın özellikle hicri 70'lerde Muhtar es-Sekafi'nin hadis uydurma sürecinden sonra başladığı düşünülürse, bu uygulamanın ülkeye ve özellikle âlimlerin uygulamalarına yayılmasının zaman alacağı söylemek gerekmektedir. Ancak Halil b. Ahmed'in isnadı sorma sürecine isnadda bulunan sahabe isimlerini zikrederek kısmi olsa da katıldığını söylemek mümkündür. Tabidir ki geniş anlamda isnadın tümüne yer verme açısından yaşadığı geçiş dönemi ve kendisinin de bir hadisçi olmaması sebebiyle ondan böyle bir yaklaşım beklemek zorlama bir beklenti olarak görülebilir.

Halil b. Ahmed'in hadislerin tedvin döneminde yaşaması hasebiyle bugün mevcut temel hadis kitapları daha yazılmamıştı. Mutlaka her bir âlimin kendi elinde

topladığı hadisler mevcuttu. Ancak Halil b. Ahmed hadisleri bir kaynaktan aktardığına dair tespit edebildiğimiz bir bilgi bulunmamaktadır. Meselenin bu yönü malumken, Halil b. Ahmed'in eserinde yer verdiği hadislerin kaynak bilgisinin ne olabileceği sorusuna kullandığı hadislerin kendisinden sonra hangi kaynaklarda geçtiğine bakarak bir fikir elde edebiliriz. Bu çerçevede hadisle istişhadını incelediğimiz başlıklarda oluşturduğumuz tablolardan hareketle onun eserinde zikrettiği hadislerin yaklaşık %95'ı temel hadis kitaplarında veya derleme niteliğindeki hadis eserlerinde geçtiği tespit edilmektedir. Kalan %5'lik kısım sözlükler ve bir yönüyle hadis alanıyla alakalı olan garibü'l-hadis alanındaki çalışmalarda geçtiği tespit edilmiştir.

Halil b. Ahmed, kendisinden sonraki âlimleri hem dil hem de hadisle istişhad alanında etkilemiştir. Bu noktada özellikle garibü'l-hadis alanındaki eserlerde ona yapılan atıfların olduğu tespit edilmiştir. Câhiz, Kasım b. Sellâm, İbn Manzûr, Zemahşeri ve İbnü'l-Esîr gibi âlimlerin eserlerinde Halil b. Ahmed'den bahsetmektedirler. Mezkûr âlimler, Halil b. Ahmed'in hadisle istişhad ettiği rivayetleri ya aynen onda geçen şekliyle ya da kısmi tasarrufla eserlerinde yer vermişlerdir. O rivayetlerde Halil b. Ahmed'e atıf yapmaları yaşadıkları dönemin ondan birkaç yüzyıl sonra olmasına rağmen dikkate almaları onun alanda ne kadar etkili olduğuna işaret etmektedir.

Tezimizde çalıştığımız Halil b. Ahmed'den hareketle bu alanda çalışacak araştırmacılara, Halil b. Ahmed'in kendisinden sonrakilere hadisle istişhad noktasında etkisini ayrıntılı olarak incelemeye, Müberred, Asmaî ve Ferra gibi âlimlerin de hadisle istişhadının çalışılması gerektiğine işaret etmek istiyoruz.

KAYNAKÇA

Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed eş-Şeybânî. *el-Müsned*. thk. Şuayb el-Arnaût. âdil Mürşid vd., b.y: Müessesetü'r-risâle, 2001.

Ahmed b. Hanbel, *Fedailü's-sahabe*. thk.: Vasiyyullah b. Muhammed Abbas. Mekke: Câmiatu Ümmi'l-Kurâ, 1983.

Akavî, Rehab Hazır. "el-Halil b. Ahmed el-Basri", *İslam Dahileri Ansiklopedisi*, Beyrut: Dâru'l-'fikri'l-Arabi, 1993.

Akgündüz, Ahmet, "Eyyûb es-Sahtiyânî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995.

Akyüz, Hüseyin. "el-Câhiz'ın Sünnet / Hadis Hakkındaki Görüşleri", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2011, sayı: 31, s. 231-265.

Ali Şakir Ergin, "el-Asmaiyât", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991.

Altıkulaç, Tayyar, "Kisai", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2002, 26/69-70.

Altıkulaç, Tayyar. "Ebû Amr b. Alâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994.

Aydınlı, Abdullah, *Hadis Istılahları Sözlüğü*, İstanbul: Timaş Yayınları, 2006.

Bâcî, Ebû'l-Velîd Süleymân b. Halef b. Sa'd et-Tücîbî. *el-Münteka*, Kahire: Matbaatü's-saade, 1332.

Begavî, Ebû Muhammed Muhyissünne el-Hüseyn b. Mes'ûd b. Muhammed el-Ferrâ'. *Şerhü's-sünne*, Beyrut: el-Mektebetü'l-İslamî, 1403.

Beyhakî, Ebû Bekir Ahmed b. el-Hüseyn, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, nşr. Muhammed Abdulkâdir Atâ, Mekke: Mektebetü Dâru'l-Bâz, 1414.

Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Ali. *Şuabü'l-iman*. thk. Ebû Hacer Muhammed Zaglul, Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1990.

Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî. *Ma'rifetü's-sünen ve'l-âsâr*, Riyad: Mektebetü'r-Reşîd, 1409.

Bozkurt, Nebi. "Silah", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009.

Buhârî, Muhammed b. İsmâil, *el-Câmiu's-Sahih*, nşr. Mustafa Dîb el-Buğa, Lübnan: Dâru İbn Kesîr, 1407.

Câhız, Ebû Osmân Amr b. Bahr b. Mahbûb *el-Buhala*, Beyrut: Dâr ve mektebetü'l-hilal, 1419.

Çakan, İsmail Lütfî, *Hadis Edebiyatı*, İstanbul: Marmara İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1997.

Çetin, Nihat M. "Aruz", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991.

Dârimî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahman b. Fazl, *es-Sünen*, Beyrut: Dâru'l- kütübi'l-Arabî, 1407.

Dîneverî, Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim b. Kuteybe, *Garibü'l-hadis*, Bağdad: Matbaatü'l-ânî, 1397.

Durmuş, İsmail, "İstişhad", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001.

Durmuş, İsmail. "Leys b. Muzaffer", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003.

Ebû Dâvûd et-Tayâlisî, Süleymân b. Dâvûd b. el-Cârûd, *Müsnedü Tayalisi*, Mısır: Daru'l hacer, 1999.

Ebû Dâvûd, Süleyman b. Eş'as b. İshak el-Ezdi es-Sicistânî, *es-Sünen* nşr.: Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd, b.y.: Dâru'l-fikr, ts.

Ebû Ubeyde, Mamer b. Müsenna et-Teymi, *Ulümü'l-Kuran ve usûlü't-tefsir*, İbrahim b. el-Harbi, *Garibü'l-hadis*, Mekke: Ümmü'l-kura, 1405.

el-İsbahanî, Ebû Nuaym Ahmed b. Abdillâh b. İshâk el-İsfahânî. *Marifetü's-Sahabe*, Riyad: Dârü'l-vatan, 1419.

el-Kureşî. Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed b. Ubeyd. *Mekârimü'l-ahlâk*, Kahire: Mektebetü'l-Kur'ân, 1431.

Elnure Azizova, "Ukaz", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012.

Enderâbî, Ahmed b. Ebi Ömer. *Kıraatu'l-kurrai'l-marufin bi rivayeti'r-ruvati'l-meşhûrin*, thk: Ahmet Nusayf el-Cenabi, Beyrut: y.y., 1985.

Ertem, Rekin. "Elifba", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995.

Ferra, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ziyâd b. Abdillâh el-Absî el-Ferrâ' *Menâi'l-Kuran*, Mısır. Daru'l-Mısıryye, 1431.

Furat, Ahmet Suphi, *Arap Edebiyat Tarihi*, Edebiyat Fakültesi İstanbul: Basım Evi, 1996.

Henry George farmer, *A history of arabian music*, London: luzac &co, 1929.

Hulusi Kılıç, "Basriyyun", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992.

İbn Battal, Ebü'l-Hasen Alî b. Halef b. Abdilmelik b. Battâl el-Bekrî el-Kurtubî, *Şerhusahîhi 'l-Buhârî*, Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1423.

İbn Hacer, Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî, *İthâfî'l-mehere bi'l-fevâ'idi'l-mübtakire min etrâfi'l-aşere*, Medine: Sünnet ve Nebevî Siyer Hizmet Merkezi, 1994.

İbn Hallikân, Ebü'l-Abbas Şemseddin Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr. *Vefeyâtu'l-a'yân*, thk: İhsan Abbas, Beyrut: Dâru Sâdır, ts.

İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibban b. Ahmed et-Temîmî. *Şahîhu İbn Hibbân*, Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1404.

İbn Hişam, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdülmelik b. Hişâm b. Eyyûb el-Himyerî, *Siretü İbn Hişam*, Haleb: Şirketü mektebe ve matbaa Mustafa el-babî, 1375.

İbn Mace, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezid el-Kazvinî, *es-Sünen* nşr. Muhammed Fuad Abdülbaki, Kâhire: Dâru ihyai't-türasi'l-Arabi, 1975.

el-İfrîkî, İbn Manzûr Ebu'l-Fazl Cemâluddîn Muhammed b. Mukerrem b. Ali b. Ahmed el-Ensârî er-Ruveyfî, *Lisanü'l-Arab*, Beyrut: Daru sadır, 1414.

İbn Mücâhid, *Kitâbü's-Seb'a*, thk.: Şevki Dayf, Kahire: Daru'l-mearif, 1972.

İbnü'l-Esîr, *en-Nihâye fi Garîbi'l-Hadîs*, nşr. Tâhir Ahmet ez-Zâvî, Beyrut: Mektebetü'l-ilmîyye, 1399.

Johann W. Fück, "İsa b. 'Umar", *The Encyclopaedia Of Islam*, Leiden: Tuta Sub Aegide Pallas, 1997.

Kahraman, Hüseyin. *Kûfe'de Hadis. İlk Üç Asır*, Bursa: Emin Yayınları, 2006.

Kalkan Yorulmaz, Nilüfer. "Arap Dili Kaynaklarında Hadis Rivayetinin Yeri (Hicri İlk Üç Asır Örneği)." *Darulfunun İlahiyat*, 30, 'Fuat Sezgin' Özel Sayısı, 2019, 19–36.

Kandemir, Mehmet Yaşar. "Ahfeş", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1998.

Karaman, Hayreddin, *İslâm Hukuk Tarihi*, İstanbul: İz Yayıncılık, 1989.

Karslı, İlyas-Abdülkadir Kişmir, “Basra ve Kûfe Dil Ekolleri Arasındaki İhtilaflarda Makîsun Aleyhin Rolü” = The Maqîs Aleyh’s Role in Differences between of the Basra and Kûfa’s Language Schools, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi = The Journal of International Social Research*, 2018, cilt: XI, sayı: 55, s. 1002-1010.

Kâsım b. Sellâm el-Herevi el-Ezdi Ebû Ubeyd, *Garibü'l-hadis*, Haydarabad: Dâiretü'l-maârifî'l-Osmaniyye, 1964.

Kisâî, Ebû'l-Hasen Alî b. Hamza b. Abdillâh el-Kisâî el-Kûfî, *Müteşabihatü'l-Kuran*, Maleysia: Daru'l-menar, 1998.

Kisâî, *ez-Zell ve'l-İnkisar*, Kahire: el-Faruku'l-hadise li't-tab ve'n-neşr, 2003.

Koçak, Abit Yaşar, *Handbook Of Arabic Dictionaries*, Berlin: Tim Mucke Cover Design, 2002.

Koçak, İnci. “Ahfeş el-Ekber”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1998.

Mâlik b. Enes, *el-Muvatta* nşr., Muhammed Fuat Abdülbâkî, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981.

Mazerî, Ebu Abdillah Muhammed b.Ali, *el-Mulim bi fevaidi'l-Müslim*, Cezayir: Müessesetü'l-vataniyye, 1988.

Mehdî el-Mahzumî, el-Ferâhîdî. *Ahbaru mine'l-Basra*, Bağdat: Dâru's-şu'ûni's-sekâfiyyeti'l- 'âmme, 1989.

Mehmet Efendioğlu, “Şerh”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010.

Mehmet Reşit Özbalıkçı, "Sibeveyhi" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009.

Merzeban, Ebu Said es-Seyrafi, *Şerhu Kitabü Sibeveyhi*, Beyrut: Daru'l-kütübi'l-ilmiyye, 2008.

Mizzî, Ebû'l-Haccâc Cemâleddin Yûsuf b. Abdurrahman b. Yûsuf , *Tehzibül kemal fi esmai'r-ricâl*, thk.: Beşşar Avvad Ma'ruf, Beyrut: Müessesetü'r-risâle, ts.

Muhammed Nâsif, “Arap Filolojisinin Dâhi İsmi: el-Halil b. Ahmed”, çev: Mehmet Nafi Arslan, *İstanbul Üniversitesi Şarkiyat Mecmuası Dergisi* (Şubat 2015), No.27, s.179-188.

Mustafa Sadık er-Rafîl, *Tarihu adâbi'l-Arab*, Beyrut: Daru'l-kitabi'l-Arabi, 1974.

Müberred, Ebü'l-Abbâs Muhammed b. Yezîd b. Abdilekber b. Umeyr el-Müberred el-Ezdî es-Sümâlî, *el-Muktezab*, Beyrut: Alimü'l-kütüb, ts.

Müberred, *el-Kâmil fi'l-lüğâ ve'l-edeb*, Kahire: Daru'l-fikri'l-Arabi, 1997.

Müslim, Ebü'l-Huseyn el-Kuşeyrî, *el-Câmiu's-Sahîh*, nşr. Muhammed Fuad Abdülbâkî, Beyrut: Dâru ihyâi't-türâsi'l-Arabî, ts.

Nâsırüddin el-Elbânî, *Za'îfü'l-câmi'i's-sagir ve ziyâdâtüh*, Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1979.

Nedîm, Ebü'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'kub İshâk b. Muhammed b. İshâk. *el-Fihrist*, thk.: İbrahim ramazan, Beyrut: Daru'l marife, 1997.

Nesaî, Ebü Abdurrahman Ahmed b. Ali b. Şuayb, *es-Sünenü'l-kübra*. thk. Abdülgaffar Süleyman Bündari, Ebü Abdullah Seyyid b. Kesrevi b. Hasan, Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1991.

Özçelik, Harun. "Hadislerde Lafız İhtilafına Farklı Yaklaşımlar ve Çözüm Metotları Üzerine", AÜİFD, (2007), No. 27, s. 184-186.

Mustafa Öztürk, M. Suat Mertoğlu, "Zemahşeri", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013.

Sarmış, İbrahim. "Müerric es-Sedûsi", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006.

Suyûtî, Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî. *Buğyetü'l-vuât fi tabakâti'l-lüğaviyyîn ve'n-nühât*, nşr., Muhammed İbrahim, Lübnan: el-Mektebetü'l-asriyye, ts.

Suyûtî, *el-Muzhir fi 'İlmi'l-Luğa ve Envâ'ihâ*, thk.: Fuat Ali Mansur, Beyrut: Dâru'l-'kitabi'l-ilmî, 1998.

Suyûtî, *el-Müzhir fi 'ulûmi'l-luğa*, thk.: Fuat Ali Mansur, Beyrut: Daru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1998.

Şeker, Necmeddin, "İlk Dönem Tasavvuf Erbabının Hadis İlmine Yaklaşımı", *Ekev Akademi Dergisi- Sosyal Bilimler-*, 2012, cilt: XVI, sayı: 53, s. 111-130.

Ramazan Şeşen, "Câhiz", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993.

Şevkânî, Ebü Abdillâh Muhammed b. Alî b. Muhammed. *Fethü'l-kadîr*, Beyrut: Daru İbn Kesir, 1414.

Şeybânî, Ebü'l-Hasen Cemâlüddîn Alî b. Yûsuf b. İbrâhîm b. Abdilvâhid, *İnbâhü'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nühât*, thk.: Muhammed İbrâhîm, Kahire: Dâru'l-fikri'l-Arabî, 1982.

Tevfik Rüştü Topuzoğlu, *el-Halil b. Ahmed, Hayatı, Şahsiyeti ve Eserleri*, İstanbul: Çantay Kitabevi, 1998.

Tirmizî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Hasen. *Nevâdirü'l-usûl fi'l-ehadis*, Beyrut: Dâru'l-ceyl, 2010.

Tirmizî, Ebû İsa Muhamed b. İsa b. Sevre es-Sülemî, *es-Sünen*, nşr. Ahmet Muhammed Şâkir, Beyrut: Daru ihyâi't-türâsi'l-Arabî, ts.

Tüccar, Zülfükar, "Ferra, Yahya b. Ziyad", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995.

Yeşilyurt," Rıdvan, Halil B. Ahmed el-Ferâhîdî (İlmî Hayatı, Eserleri, İlmî ve Edebî Kişiliği)", Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum, 2015.

Yüksel, Ahmet. "İlk Dönem Arap Dilcilerinde Fonetik Çalışmalar: Halil b. Ahmed el-Ferâhidî Örneği" *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* (Temmuz 2007), sayı: 24-25 [Prof. Dr. Ahmet Turan'ın Meslekte 40. Yılımı Doldurması Anısına Armağan], s. 133-149

Zehebî, Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, nşr. Şuayb el-Arnaût vd, Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1982.

Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Cârullah Mahmûd b. Ömer b. Muhammed *el-Faik fi garîbi'l-hadis*, thk. Muhammed İbrâhim, Ali Muhammed el-Bicavî, İsa el-Babi el-Halebî, Kahire: y.y., 1971.